

Przemysław Makarowicz

Geneza pochówków zbiorowych w trzcinieckim kręgu kulturowym

WPROWADZENIE

Wielopochówkowy rytuał grzebalny jest niezwykle istotnym źródłem wiedzy. Dostarcza informacji nie tylko ze sfery światopoglądowo-religijnej, ale także danych dotyczących konstytutywnych elementów struktury społecznej z uwagi na to, że dokumentuje nie pojedynczy rytuał lecz skumulowane pozostałości wielu obrzędów (Wason 1994, 89).

Charakteryzując groby (pochówki) zbiorowe należy na początku dokonać istotnego rozróżnienia terminologicznego, nagminnie bagatelizowanego w literaturze przedmiotu. Chodzi o dystynkcję między obiektami, w których osobników złożono w jednorazowym akcie, a tymi, do których zmarłych składano sukcesywnie, przez dłuższy czas. W literaturze anglojęzycznej, a za nią w polskiej i innych, groby takie określa się wieloma terminami, zacierającymi istotne dystynkcje znaczeniowe (*multiple, collective, mass, common, communal graves*; groby zbiorowe, kolektywne, masowe, wielokrotne, wielopochówkowe, komunalne). Terminy te, zazwyczaj utożsamiane, nie są jednak jednoznaczne (Makarowicz 2010, 244n.). Jedną grupę tworzą groby zbiorowe związane z pochówkiem osób zmarłych w wyniku jakiegoś dramatycznego wydarzenia (Wason 1994, 89): konfliktu zbrojnego, np. pochówek 11 osób w Wassenaar w Holandii z przełomu wczesnej i środkowej epoki brązu (Louwe Kooijmans 1993; Smits, Maat 1993), epidemii etc., bądź aktu rytualnego, np. „jamy ofiarne” w osadach obronnych kultury Füzesabony w Niżnej Myśli i Spišskim Štvrtku na Słowacji z licznymi zdekompletowanymi szkieletami zmarłych (Olexa 2002, fot. 103; Gašaj 2002, fot. 32). W tych egzemplifikacjach jednorazowość złożenia zmarłych była efektem wydarzenia losowego, a nie ich naturalnej śmierci. Z kolei drugi typ grobów masowych powstał dzięki gromadzeniu przez kilkadziesiąt, a nawet kilkaset lat zmarłych, których uważa się za członków określonej grupy pochodzeniowej. „Trzcinieckie” obiekty sepulkralne tego typu należą do drugiej z wymienionych kategorii.

Uzasadnione wydaje się wyróżnienie wśród grobów kolektywnych podgrupy obiektów, w których pochowano dwie osoby (parzystych) oraz grobów masowych w sensie ścisłym, w których złożono trzech i więcej zmarłych. Zbiorowe grzebanie w trzcinieckim kręgu kulturowym (TKK) nie było jedynym typem pochówku dla tego kompleksu kulturowego, wydaje się jednak formą najbardziej specyficzną.

CHARAKTERYSTYKA „TRZCINIECKICH” GROBÓW ZBIOROWYCH

Pochówki (groby) masowe były charakterystycznym rysem obrzędowości grzebalnej społeczności analizowanego kręgu kulturowego (Makarowicz 2010, 244n.). Groby zbiorowe, tj. takie, w których złożono więcej niż jednego osobnika, udokumentowano na całym terenie zajmowanym przez wspomnianą jednostkę kulturową (ryc. 1). Rejestruje się je głównie w zachodniej prowincji TKK, zwłaszcza w dorzeczu górnej Wisły (Wyżyna Małopolska i Lubelska, Polesie Lubelskie) oraz w międzyrzeczu Prosny, Bzury i środkowej Wisły (południowo-wschodnia część Niziny Wielkopolskiej, Pojezierze Kujawskie i południowo-zachodnia część Niziny Mazowieckiej). W większym rozproszeniu stanowią sepulkralne z grobami kolektywnymi występują w pasie wyżynnym w dorzeczu górnego Dniestru, górnego Bohu, górnego Styru, Horynia i Słucza, aż po basen środkowego Dniepru (Wyżyny Podolska, Wołyńska i Naddnieprzańska), jednostkowo natomiast nad środkowym Sejmem (Makarowicz 2010, 206n.).

W omawianym kręgu kulturowym zdecydowanie dominowało masowe składanie zmarłych w rycie inhumacji, choć spotykane są też pochówki zbiorowe ciałopalne (nadpalane i całkowicie skremowane). Dystrybucja grobów zawierających pochówki kolektywne między dorzeczem Prosny i dolnej Wisły na zachodzie, górnym Dniestrem na południu, a dorzeczem Sejmu na wschodzie, ukazuje ich obecność zarówno w zachodniej, jak i we wschodniej prowincji

Ryc. 1. Zasięg przestrzenny trzcinieckiego kręgu kulturowego oraz rozmieszczenie cmentarzysk i pojedynczych grobów zbiorowych trzcinieckiego kręgu kulturowego. Trójkąt – grób kurhanowy; koło – grób płaski (wg Makarowicz 2010).

Fig. 1. Spatial range of the Trzciniec Cultural Circle and the distribution of collective cemeteries and single graves of the Trzciniec cultural circle. Triangle – barrow grave; circle – flat grave (acc. to Makarowicz 2010).

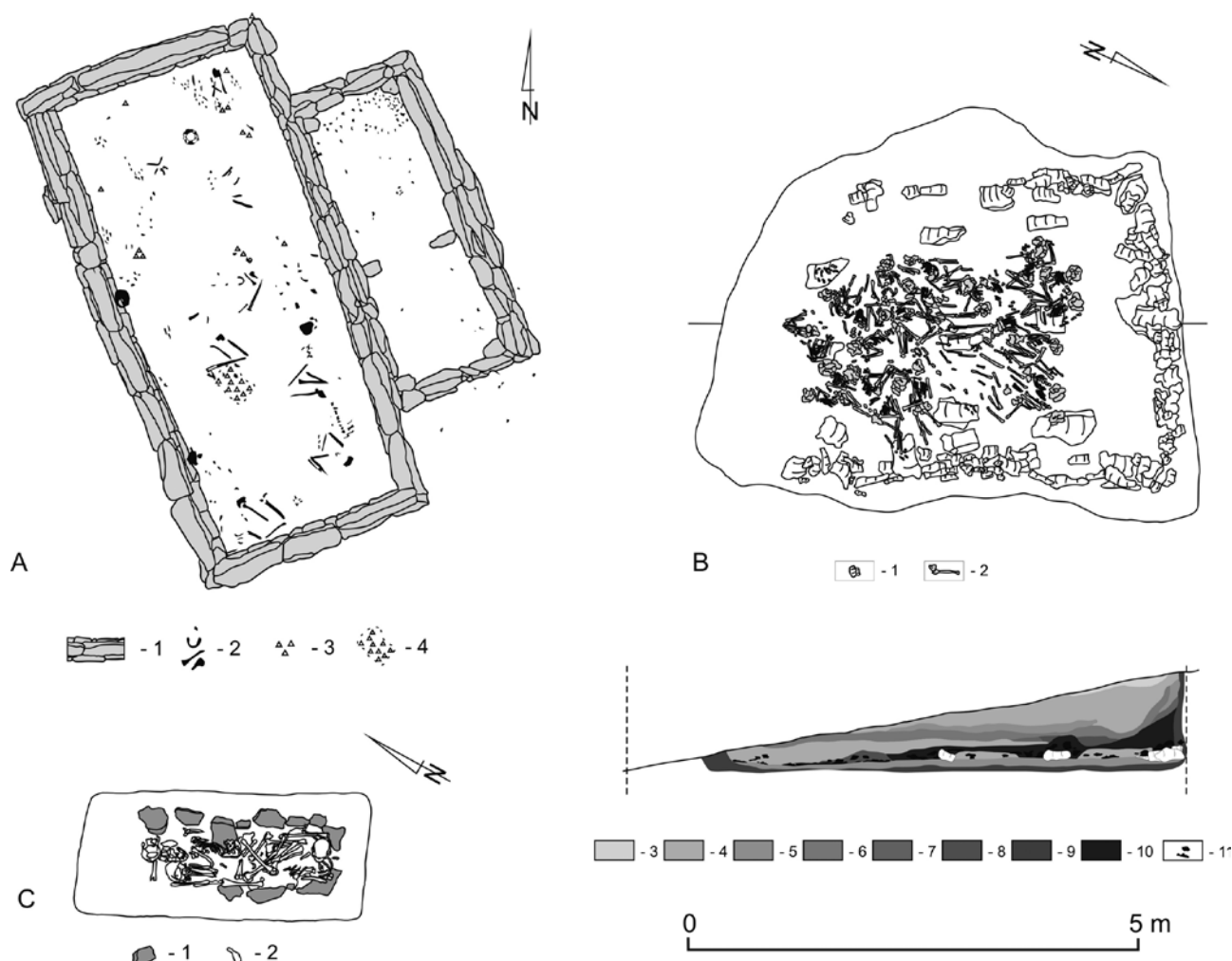
kręgu trzcinieckiego. Jednak w tej ostatniej pochówki masowe pojawiają się prawie wyłącznie w kurhanach, podczas gdy na zachodzie – równie często w grobach płaskich (ryc. 1).

Najstarsze pochówki masowe w TKK znane są z Wyżyny Małopolskiej i datowane na fazę klasyczną (początek około 1700–1600 BC, np. kurhan I w Miernowie; groby płaskie na cmentarzysku w Żernikach Górnych, stan. 1 – Kempisty 1978), występują również w etapie późnym (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003, tabele 1, 2, 4, 6; Górski, Makarowicz 2007; Makarowicz 2010, 244n.). Klasycznotrzciniecką chronologię ma też datowany serią oznaczeń radiowęglowych zbiorowy grób podkurhanowy z Polesia, stan. 1, w dorzeczu Bzury (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011).

Groby zbiorowe TKK nie były tak monumentalne jak ich megalityczne odpowiedniki w neolicie, wielkością odpowiadały kamiennym obiektom „skrzynkowym” kultury amfor kulistych (Wiślań-

ski 1966; 1979; Szmyt 1996; 1999). Miały zazwyczaj kształt zbliżony do prostokąta z zaokrąglonymi bokami bądź owalu, rzadziej do trapezu lub rombu. Wielkość omawianych obiektów była zróżnicowana i stanowiła zapewne wypadkową (projektowanej lub rzeczywistej) liczby pochowanych zmarłych oraz okresu deponowania zwłok, związanego z otwieraniem i ewentualnym poszerzaniem komór grobowych. Często ich immanentną cechą były konstrukcje kamienne, drewniane lub kamienno-drewniane (ryc. 2, 3 i 4). Na powierzchni mogły być oznaczone kamieniami bądź stelami kamiennymi lub drewnianymi, zaznaczającymi miejsce pochówku, dzięki czemu możliwe było składanie kolejnych zmarłych do „właściwego” grobu. Niektóre z tych struktur miały stosunkowo prostą konstrukcję. Dach podtrzymywały cztery (lub więcej) słupy. Ściany wznoszono tylko do pewnej wysokości, tworzyły wówczas rodzaj wiaty wzniesionej na słupach nad komorami grobowymi. Omawiane obiekty sytuowano najczę-

Ryc. 2. Przykłady grobów zbiorowych z konstrukcjami drewniano-kamiennymi trzcienieckiego kręgu kulturowego. A – Dacharzów, stan. 1, groby 1a, 1b. 1 – kamienne ściany; 2 – kości ludzkie; 3 – fragmenty naczyń; 4 – fragmenty ceramiki z jednego naczynia. B – Dwikozy, stan. „Nad Zieleńcem”. 1 – kamienie; 2 – kości ludzkie; 3 – pozostałość zasypiska; 4 – less z popiołem i węglami drzewnymi; 5 – otoczka spieczonego lessu; 6, 7 – różne rodzaje lessu; 8 – czarna próchnica; 9 – węgle drzewne, popiół i grudki lessu; 10 – popiół; 11 – węgle drzewne. C – Łuka Vrublevec. 1 – kamienie; 2 – kości ludzkie (wg Makarowicz 2010).

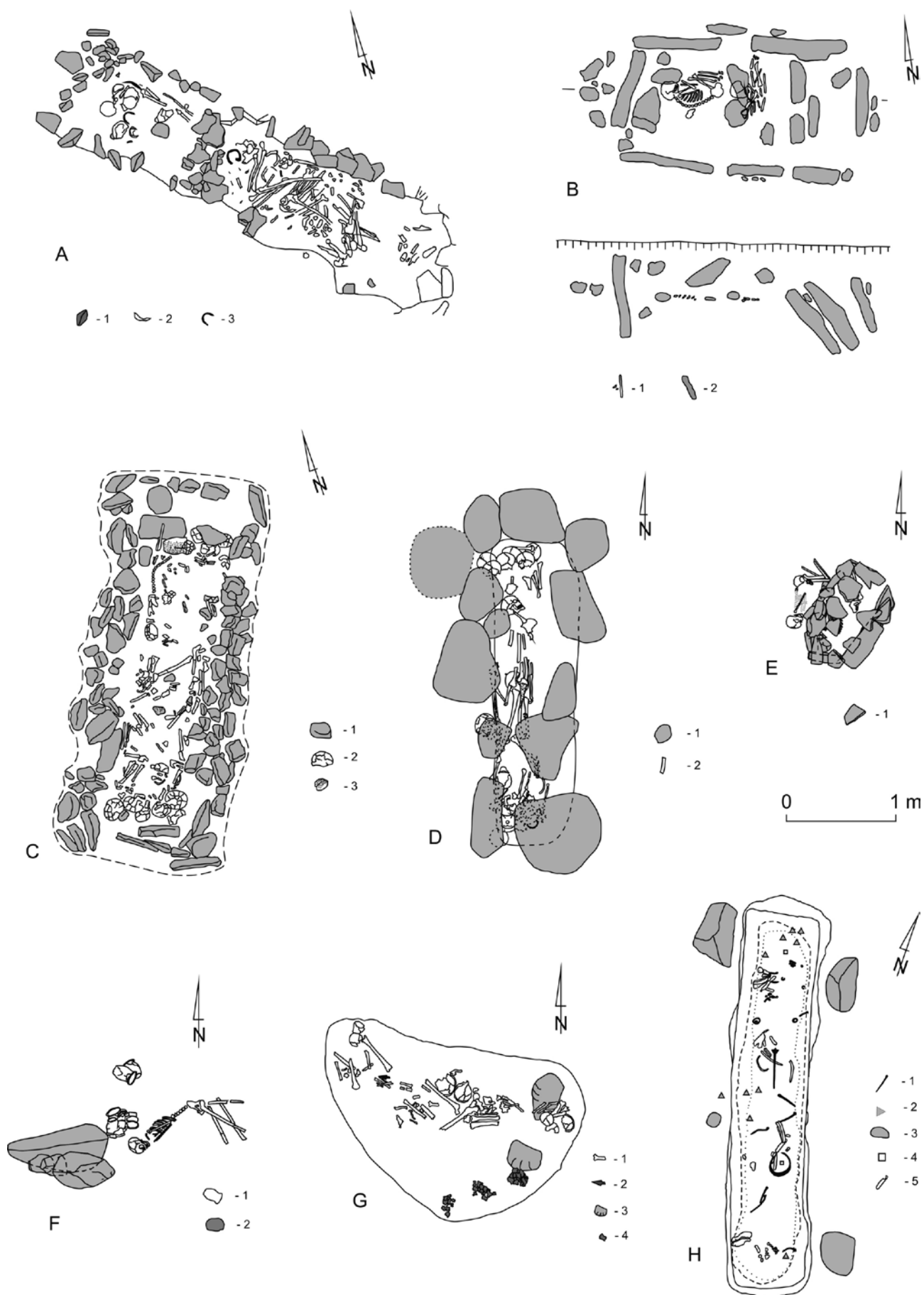
Fig. 2. Examples of Trzczeniec Cultural Circle collective graves with stone-timber structures. A – Dacharzów, site 1, graves 1a & 1b. 1 – stone walls; 2 – human bones; 3 – vessel fragments; 4 – fragments of a single ceramic vessel. B – Dwikozy, site of 'Nad Zieleńcem'. 1 – stones; 2 – human bones; 3 – remains of backfill; 4 – loess with ash and charcoals; 5 – shell of sintered loess; 6–7 – various kinds of loess; 8 – black humus; 9 – charcoals, ash and loess lumps; 10 – ash; 11 – charcoals. C – Łuka Vrublevec. 1 – stones; 2 – human bones (acc. to Makarowicz 2010).

ściej dłuższym bokiem na osi NW–SE (52,7%)¹ lub też NE–SW (27,8%), rzadziej na osi N–S (11,2%) i W–E (8,3%) (Makarowicz 2010, 246).

Charakteryzowane obiekty (podkurhanowe i beznasypowe) zawierały w większości pochówki szkieletowe, rzadziej ciała palne. Odnotowano też pochówki birtualne, do których należy zaliczyć szkielety nadpalone. Specyficzny był układ zmarłych, których chowano antypodalnie (antytetycznie), głowami w stronę krótszych boków jamy grobowej i nogami w kierunku jej środka (ryc. 3: A, C, D, G). W przypadku większej ich liczby, szczątki kostne formowały swoisty stos, nieprzylegający zazwyczaj do ścian jamy grobowej. Przykładem są obiekty sepulkralne

z Wolicy Nowej, stan. 1, grób 5 i Radojewic, stan 29, na Kujawach (ryc. 5: A i D – Grygiel 1987; Makarowicz 2000a; Makarowicz, Ignaczak 2008) oraz Żernik Górnych, groby 62, 69, 71, 72, 73, 98, 102 w Małopolsce (ryc. 5: B i C – Kempisty 1978). Pustą przestrzeń między „stosem” kości a ścianami jamy grobowej mogła pierwotnie wypełniać konstrukcja drewniana – rodzaj trumny lub oszalowania – która ulegała zniszczeniu. Ślady takich struktur odnawiano w niektórych grobach na Wyżynie Małopolskiej i Lubelskiej, np. w Dacharzowie, stan. 1, obiekty 1 i 1a (ryc. 2: A – Florek, Taras 2003), Gnieiszowicach, stan. 59 (Florek 2009, 212), Dwikożach, stan. „Nad Zieleńcem” (ryc. 2: B – Ścibior, Ścibior 1990), Kosinie (ryc. 3: A – Chomentowska 1964), czy Gabułowie, stan. 1 (Górski, Jarosz 2006). O ich

¹ Wzięto pod uwagę 36 dobrze rozpoznanych przypadków z terenu całej ekumeny TKK (Makarowicz 2010).

Ryc. 3. Przykłady grobów zbiorowych z konstrukcjami kamiennymi trzcienieckiego kręgu kulturowego. A – Kosin. 1 – kamienie; 2 – kości; 3 – wyroby z brązu. B – Stavki (jednostkowy). 1 – kości; 2 – kamienie. C – Bocheniec, stan. 2, grób 126. 1 – kamienie; 2 – kości; 3 – ceramika. D – Gustorzyn, stan. 1, grób 5. 1 – kamienie; 2 – kości. E, F – Dacharzów, stan. 1, groby 10 i 2. E: 1 – kamienie, F: 1 – naczynia, 2 – kamienie. G – Strugi, stan. 1, kurhan 2. 1 – kości; 2 – brązowy grocik; 3 – kamienie; 4 – ceramika. H – Borek, stan. 1, grób 13. 1 – wyroby z brązu; 2 – ceramika; 3 – kamienie; 4 – krzemienie; 5 – kości (wg Makarowicz 2010).

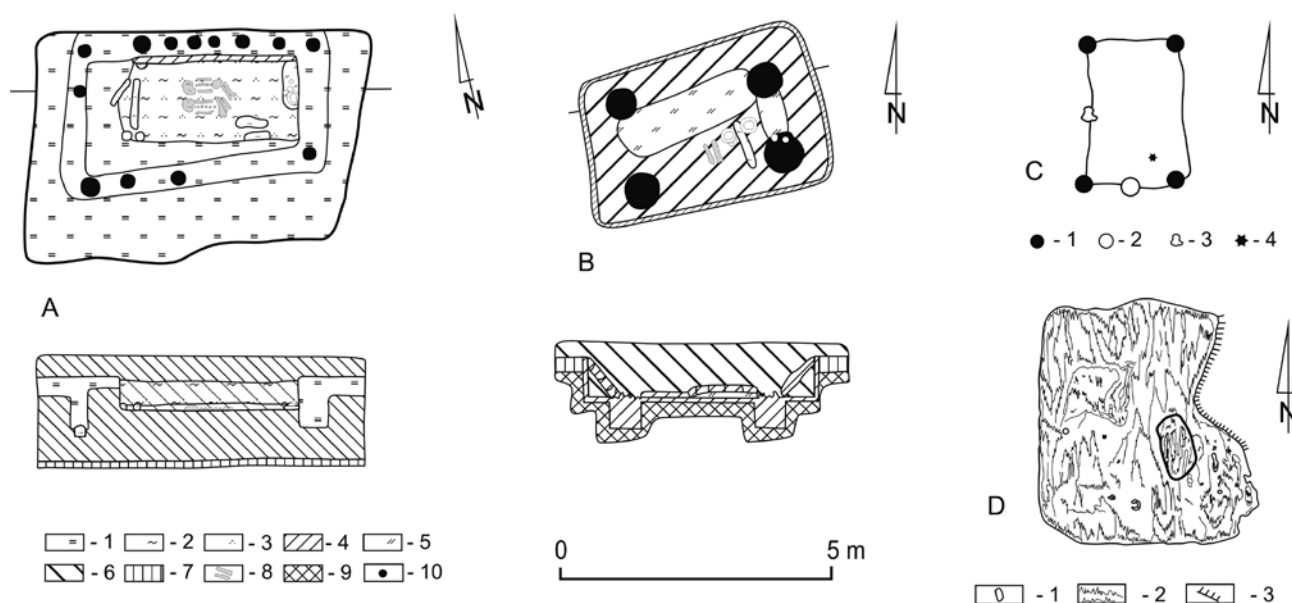
Fig. 3. Examples of Trzcinec Cultural Circle collective graves with stone constructions. A – Kosin. 1 – stones; 2 – bones; 3 – bronze goods. B – Stavki. 1 – bones; 2 – stones. C – Bocheniec, site 2, grave 126. 1 – stones; 2 – bones; 3 – pottery. D – Gustorzyn, site 1, grave 5. 1 – stones; 2 – bones. E, F – Dacharzów, site 1, graves 10 & 2. E: 1 – stones, F: 1 – vessels; 2 – stones. G – Strugi, site 1, barrow 2. 1 – bones; 2 – point; 3 – stones; 4 – pottery. H – Borek, site 1, grave 13. 1 – bronze goods; 2 – pottery; 3 – stones; 4 – flints; 5 – bones. (acc. to Makarowicz 2010).

obecności świadczy też układ kamieni w obiektach z Bocheńca, stan. 2 (ryc. 3: C – Matoga 1985). Grób 12 z Żernik Górnych, stan. 1, zawierał pozostałości drewnianej trumny, której ściany uformowały kształt nagromadzonych kości (Kempisty 1978, 166, ryc. 212). Niekiedy w pochówkach masowych nie zaobserwowano zarysów komory grobowej, np. w grobie 72 z Małopołowce, stan. 3 i grobie 43 z Kozaroviči w rejonie środkowego Naddnieprza (ryc. 6: A i E – Lysenko 2001), grobie z kurhanu 9 w Kołosivce (ryc. 6: B – Lagodovs'ka 1948), czy grobach 1 i 2 w kurhanie VIII z Netišyna (Berezanskaja *et al.* 2004) na Wołyniu (ryc. 6: C i D).

„Trzcienieckie” groby masowe użytkowano przez dłuższy czas, dokładając kolejnych zmarłych po przesunięciu szkieletów poprzedników. Wielkość i rozplanowanie cmentarzysk (m.in. wzmiankowane już Żerniki Górne, stan. 1, Dacharzów, stan. 1, Małopołowce, stan. 3), liczebność pochówków,

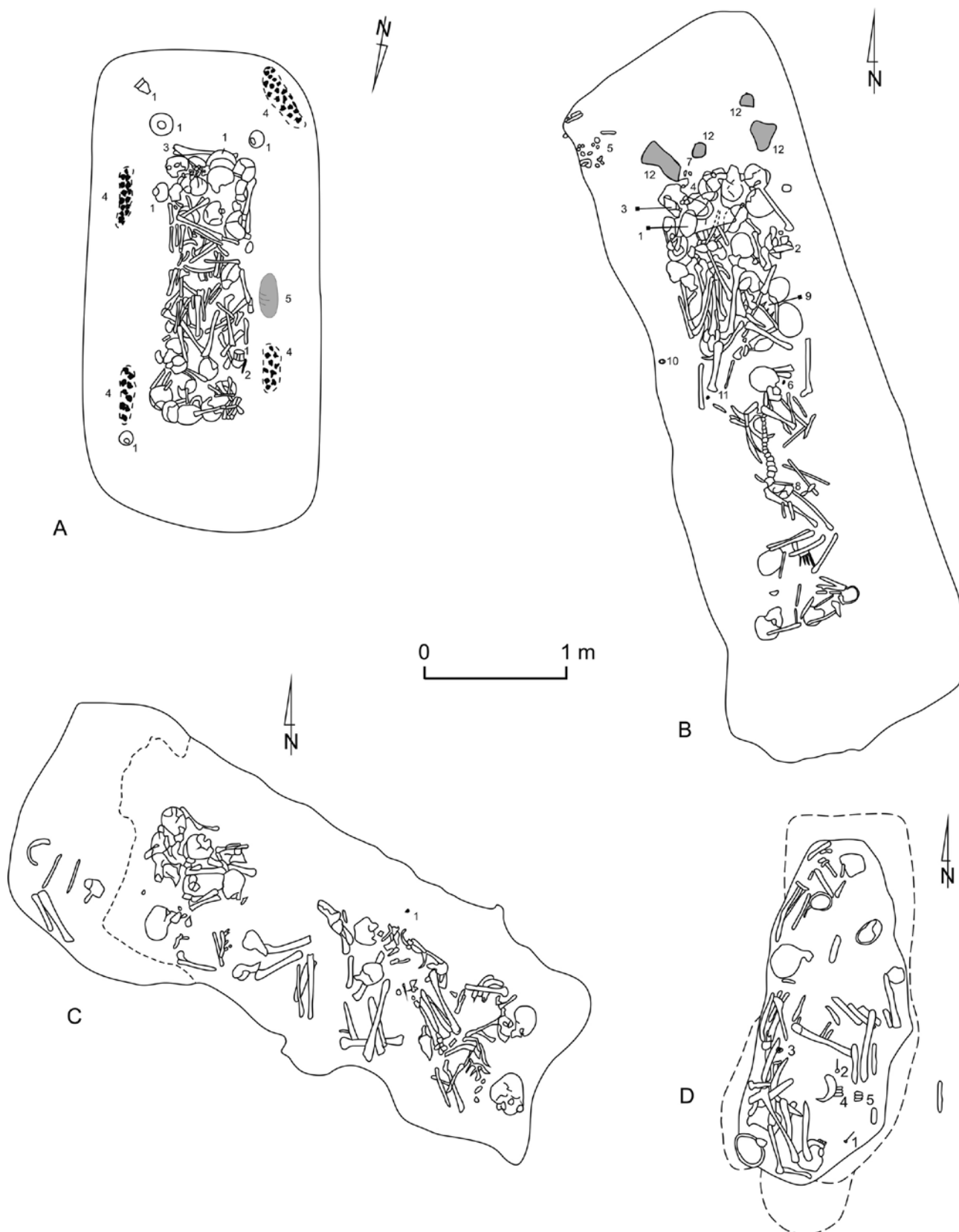
monumentalne konstrukcje niektórych grobów, różna stratygrafia zalegania szczątków zmarłych i niejednoczasowość ich składania, mogą świadczyć o długotrwałym użytkowaniu grobów zbiorowych. Wydaje się, że mógł to być okres od kilkudziesięciu do maksimum 200–300 lat, a więc czas obejmujący egzystencję kilku do kilkunastu nawet pokoleń. Seria dat radiowęglowych z podkurhanowego grobu zbiorowego co najmniej kilkunastu osobników z Polesia, stan. 1, na Równinie Łowicko-Błońskiej określa czas jego wykorzystywania na maksymalnie 250 lat (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011). Proces „deponowania” zmarłych był krótszy w przypadku grobów zawierających mniejszą liczbę pochowanych osób.

W obiektach omawianego typu udokumentowano szczątki kostne od dwóch do około 30 osobników. Zazwyczaj niemożliwe było określenie dokładnej liczby zmarłych, stąd w wielu przypadkach poda-

Ryc. 4. Przykłady grobów zbiorowych z konstrukcjami drewnianymi trzcienieckiego kręgu kulturowego. A, B – Ivanje, kurhan II, groby I i II. 1 – przepalona glina; 2 – węgiel drzewny; 3 – popiół; 4 – przepalone drewno; 5 – przepalane kości; 6 – czarnoziem; 7 – warstwa gliny; 8 – kości; 9 – skała macierzysta; 10 – ślady po słupach (przepalone drewno). C – Komarów, kurhan 47 (jednostkowy?). 1 – ślady po słupach; 2, 3 – naczynia; 4 – zwapniałe kości. D – Miernów, kurhan I. 1 – grób; 2 – zbutwiałe drewno, 3 – wkop (wg Makarowicz 2010).

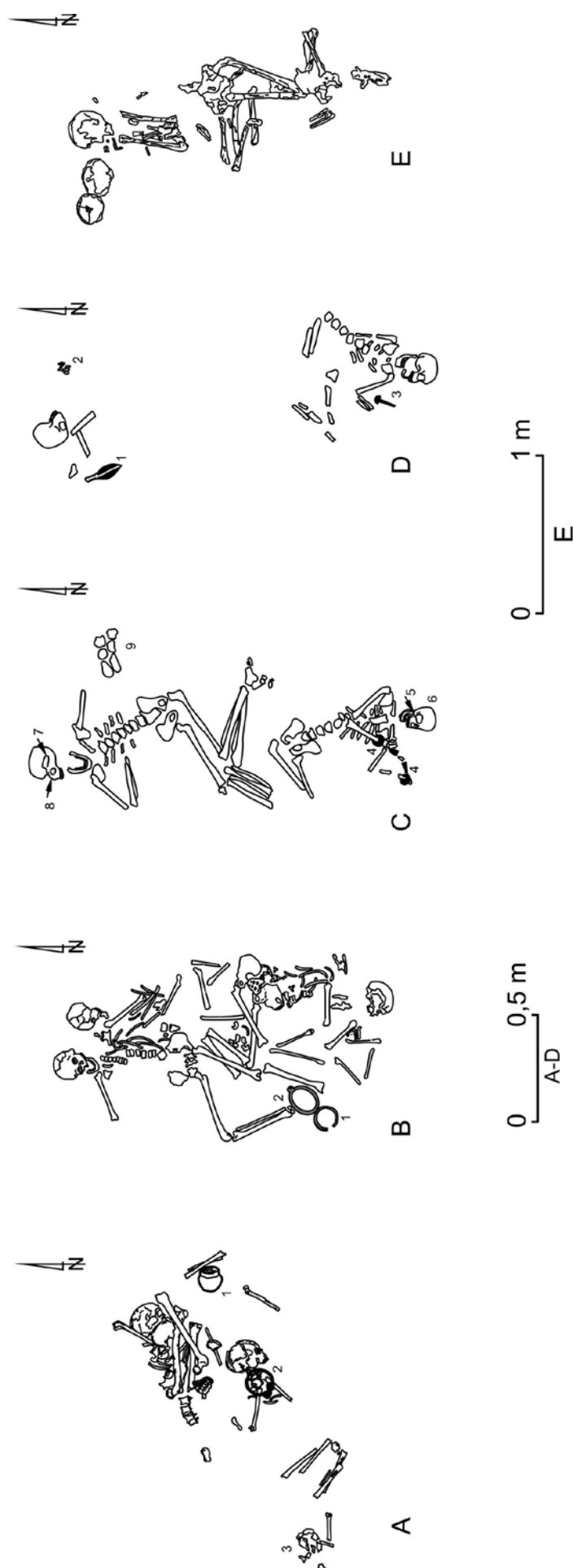
Fig. 4. Examples of Trzcinec Cultural Circle collective graves with timber structures. A, B – Ivanje, barrow II, graves I & II. 1 – burnt clay; 2 – charcoal; 3 – ash; 4 – burnt timber; 5 – burnt bones; 6 – chernozem; 7 – clay layer; 8 – bones; 9 – bedrock; 10 – traces of posts (burnt timber). C – Komarów, barrow 47. 1 – postholes; 2–3 – vessels; 4 – calcified bones. D – Miernów, barrow I. 1 – grave; 2 – rotten wood; 3 – present-day pit (acc. to Makarowicz 2010).

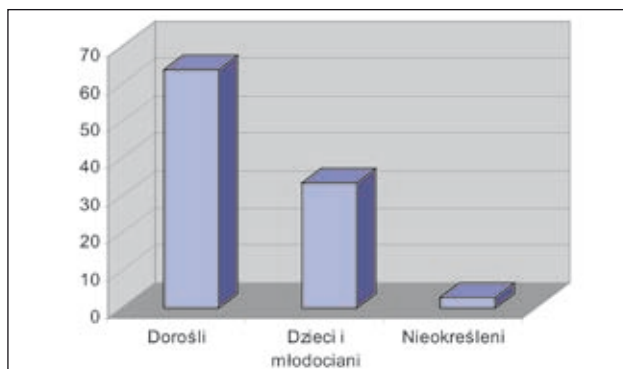
Ryc. 5. Przykłady pochówków (grobów) zbiorowych trzcinieckiego kręgu kulturowego. A – Wolica Nowa, stan. 1, grób 5. 1 – naczynia; 2 – szpila brązowa; 3 – brązowe tutulusy; 4 – skupiska węgla; 5 – gładzony kamień. B – Żerniki Górne, stan. 1, grób 69. 1–5, 8–10 – naczynia; 6 – krzemień; 7 szpila kościana; 11 – paciorek bursztynowy; 12 – kamienie. C – Żerniki Górne, stan. 1, grób 62. 1 – naczynie. D – Radojewice, stan. 29, grób A110 – 1–3 – szpile z brązu; 4–5 bransolety z brązu (wg Makarowicz 2010).

Fig. 5. Examples of Trzciniec Cultural Circle collective burials (graves). A – Wolica Nowa, site 1, grave 5. 1 – vessels; 2 – bronze pin; 3 – bronze tutuluses; 4 – charcoal clusters; 5 – polished stone. B – Żerniki Górne, site 1, grave 69. 1–5, 8–10 – vessels; 6 – flint; 7 – bone pin; 11 – amber bead; 12 – stones. C – Żerniki Górne, site 1, grave 62. 1 – vessel. D – Radojewice, site 29, grave A110. 1–3 – bronze pins; 4–5 bronze bracelets (acc. to Makarowicz 2010).

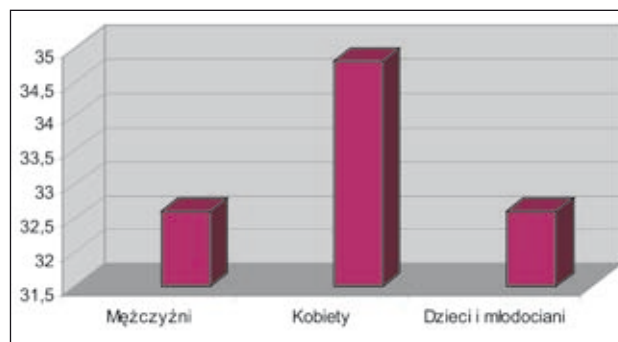

Ryc. 6. Przykłady pochówków (grobów) zbiorowych trzcienieckiego kręgu kulturowego. A – Małopołoveckoje, stan. 3, grób 72. 1 – naczynie; 2 – naszyjnik; 3 – szpila. B – Kołosivka (Vojcechivka), kurhan 9. 1, 2 – naczynia. C, D – Netišyn, kurhan VIII, groby 1 i 2. 1 – grot oszczepu z brązu; 2 – krzemienne grociki strzał; 3 – szpila; 4 – bransolety; 5 – drobne przedmioty z brązu; 6 – fragm. zawieszki; 7 – diadem; 8 – złoty pierścień; 9 – kamienie. E – Kozaroviči, grób 43 (wg Makarowicz 2010).
Fig. 6. Examples of Trzcinec Cultural Circle collective burials (graves). A – Małopołoveckoje, site 3, grave 72. 1 – vessel; 2 – necklace; 3 – pin. B – Kołosivka (Vojcechivka), barrow 9. 1–2 – vessels. C, D – Netišyn, barrow VIII, graves 1 & 2. 1 – bronze javelin point; 2 – flint arrowheads; 3 – pin; 4 – bracelet; 5 – small bronze objects; 6 – lunula fragment; 7 – diadem; 8 – gold ring; 9 – stones. E – Kozaroviči, grave 43 (acc. to Makarowicz 2010).

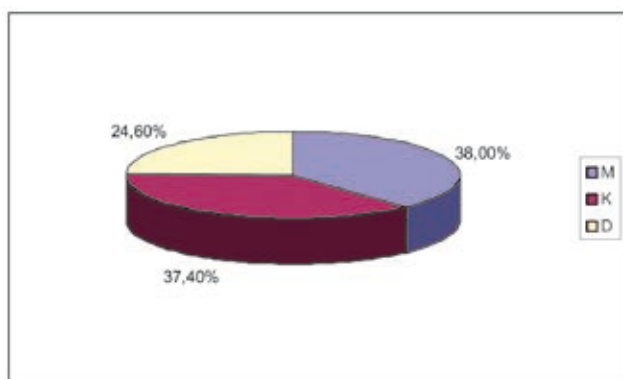
Ryc. 7. Struktura wieku populacji zmarłych trzcinieckiego kręgu kulturowego na wybranych cmentarzyskach z pochówkami masowymi ($\Sigma - 484$) (wg Makarowicz 2010).

Fig. 7. Age structure of the dead at selected Trzciniec Cultural Circle cemeteries with collective burials ($\Sigma - 484$) (acc. to Makarowicz 2010).

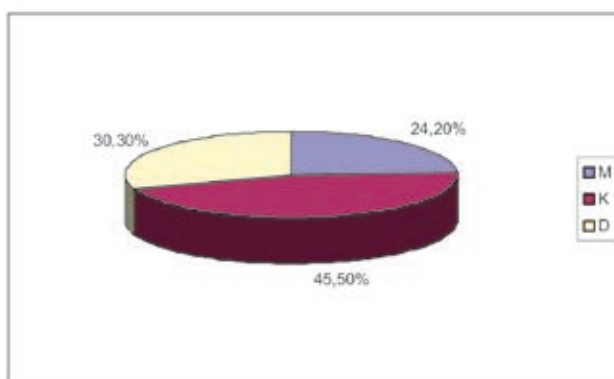

Ryc. 8. Struktura płci populacji zmarłych trzcinieckiego kręgu kulturowego na wybranych cmentarzyskach z pochówkami masowymi ($\Sigma - 444$) (wg Makarowicz 2010).

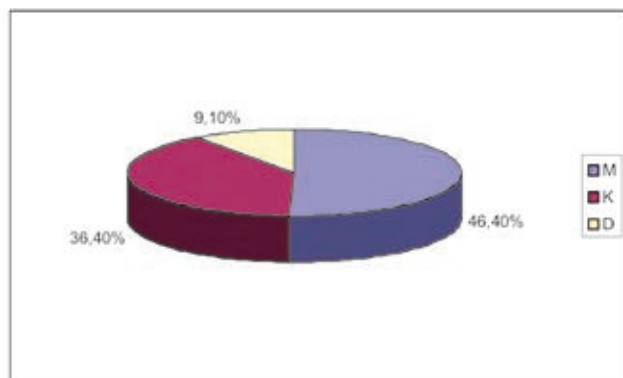
Fig. 8. Sex structure of the dead at selected Trzciniec Cultural Circle cemeteries with collective burials ($\Sigma - 444$) (acc. to Makarowicz 2010).

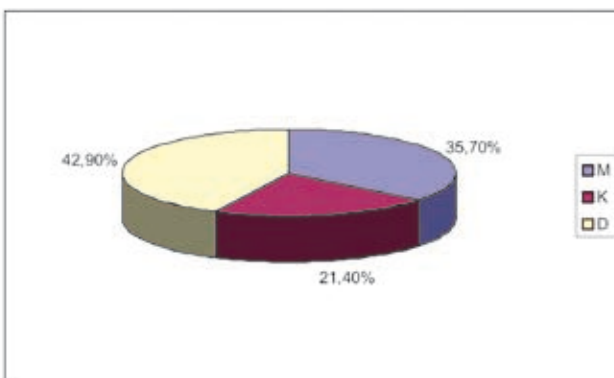
A

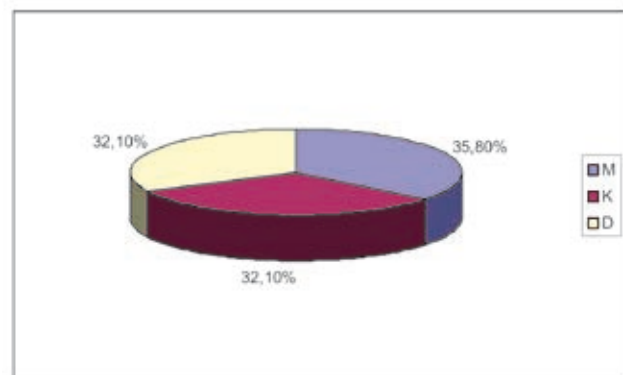
B

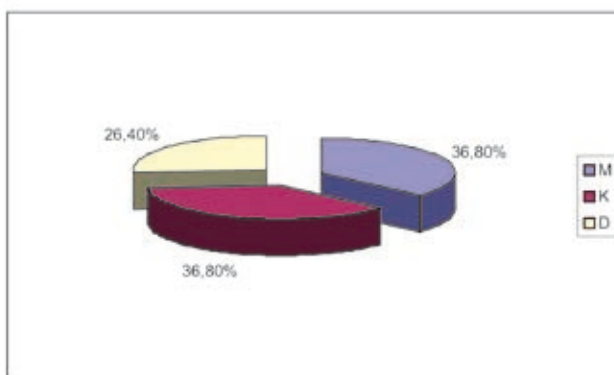
C

D

E

F

wano ich liczbę minimalną² (przykłady z niżowej i wyżynnej części ekumeny TTK w dorzeczu Wisły: Gustorzyn, stan. 1, grób 5 – 22 zmarłych, Wolica Nowa, stan. 1, grób 5 – 23, Gnieszowice, stan. 59 – około 30, Dwikozy, stan. „Nad Zieleńcem” – między 23 a 30, Kosin – 28, Bocheniec, stan. 2, grób 126 – 29, Żerniki Górne, stan. 1, grób 69 – 26 (Chomentowska 1964; Kempisty 1978; Matoga 1985; Florek, Taras 2003). Spotykane są też obiekty sepulkralne z pochówkami parzystymi, np. groby 1 i 2 w kurhanie VIII w Netišinie, groby 1 i 2 (ryc. 6: C i D) (Berezanskaja *et al.* 2004), groby 1 i 2 w kurhanie II w Ivanju, na Wołyniu (Svešnikov 1968; Makarowicz 2008), grób 6 z Wolicy Nowej, stan. 1, czy grób z Kruszy Podłodowej, stan. 8, na Kujawach (Makarowicz 2010, 249). Chowano w nich zazwyczaj kobietę i mężczyznę, incydentalnie kobietę lub mężczyznę oraz dziecko.

Zmarli leżeli w różnych pozycjach. Tam, gdzie udało się odczytać układ szkieletów zaburzony dokładaniem kolejnych osobników i innymi czynnikami, zmarłych najczęściej składano wzdłuż jamy grobowej, w pozycji na boku z podkurczonymi nogami i rękami zgiętymi w łokciach, ułożonymi w okolicy głowy. Spoczywali oni w jamie grobowej antytecznie (antypodalnie), ich czaszki znajdowały się w krótszych bokach, a kości długie w środkowej partii grobu. Układ ten jest bardzo charakterystyczną cechą rytuału funeralnego w „trzcinięckich” grobowcach zbiorowych, spotykaną niemal we wszystkich dobrze udokumentowanych przypadkach w międzyrzeczu Odry i Dniepru. W kilku grobach zaobserwowano bliskie położenie szkieletów kobiet i dzieci (Szczepanek 2001, 305). Do mniejszości należą sytuacje, w których dwoje zmarłych ułożono obok siebie nie w sposób „waletowy” lecz głowami w jedną stronę (np. Krusza Podłotowa, stan. 8 – Makarowicz 2001, Fig. 32).

Struktura wymieralności ludności TTK pochowanej w grobach masowych³ ukazuje obecność osób dorosłych: mężczyzn i kobiet, osobników młodocianych, a także dzieci. Na 20 wybranych cmentarzyskach (i w pojedynczych grobach) z pochówkami zbiorowymi w strukturze populacji zmarłych domi-

nują osobnicy dorośli nad dziećmi i młodocianymi oraz osobnikami nieokreślonymi pod względem wieku (ryc. 7). Analiza struktury płci w populacji zmarłych na wybranych 16 obiektach tego typu ukazuje przewagę kobiet i równowagę mężczyzn z jednej strony oraz dzieci i osobników młodocianych – z drugiej (ryc. 8). W reprezentatywnej próbie 288 osobników z pięciu dobrze zbadanych stanowisk sepulkralnych z pochówkami masowymi z dorzecza górnej Wisły (ryc. 9A-E), kobiety i mężczyźni stanowili po 36,8% populacji zmarłych, natomiast dzieci i osobnicy młodociani (*Infans* i *Iuvenis* o nieokreślonej płci) – 24,6% (ryc. 9: F; szerzej – Makarowicz 2010, 249n.). W przedstawionych wyliczeniach warto zwrócić uwagę na stosunkowo wysoki odsetek dzieci w pochowanych grobach, zdecydowanie wyższy niż w przypadku społeczności kultur schyłkowoneolitycznych i wczesnobrązowych, np. kultury protounietyckiej (KPU – Koško 1991), kultury mierzanowickiej (KM i – Kadrow, Machnikowie 1992), czy kultury ceramiki sznurowej (KCSZ – Machnik 1979; Włodarczak 2006).

NEOLITYCZNE KORZENIE KOLEKTYWNEJ OBRZĘDOWOŚCI POGRZEBOWEJ

Popularne w TTK pochówki zbiorowe występowały już w mezolicie, a nawet górnym paleolicie. Znane są w kulturze Ertebølle, np. ze Strøby Egede na Zelandii (Dania), gdzie odkryto grób ośmiu osób: kobiety, mężczyzn i dzieci. W Bretonii małe pochówki zbiorowe występowały w ramach późnomezolitycznych śmietnisk muszlowych (Whittle 1996, 198, ryc. 6. 21; Kozłowski 1999, 125). W młodszej epoce kamienia w Europie można wyróżnić kilka kompleksów kulturowych, w których idea kolektywnego chowania zmarłych jest obecna bądź też wręcz normatywna. Najistotniejszy pod tym względem jest kompleks kultur megalitycznych, który omówiono dokładnie.

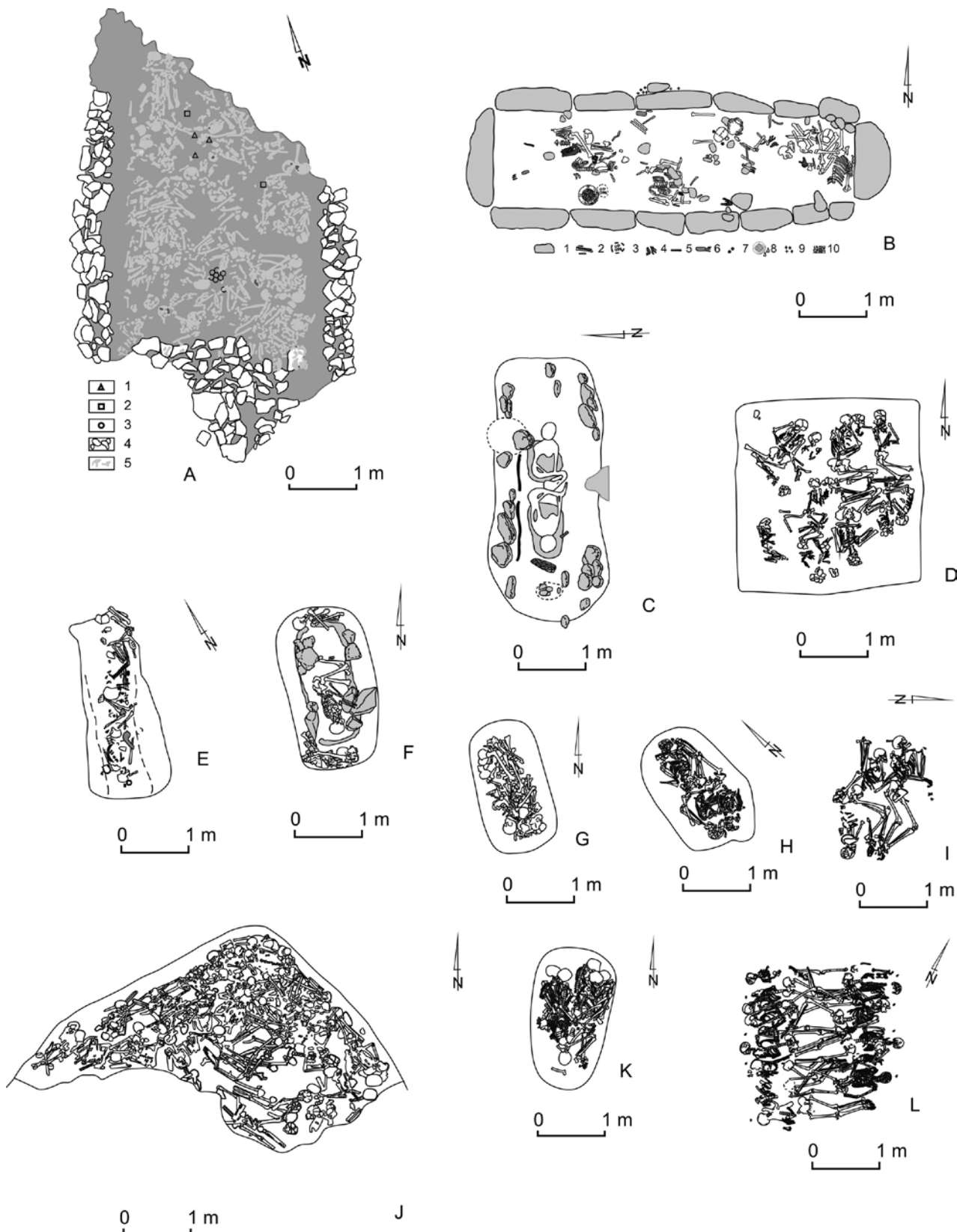
Pochówki masowe występowały incydentalnie w wielu neolitycznych tradycjach kulturowych, np. w kulturze ceramiki wstęgowej rytej w V tys. BC (m.in. grób masowy z Talheim w dolinie Neckaru, gdzie rozpoznano szczątki kostne 11 mężczyzn, siedmiu kobiet i sześciu dzieci – Whittle 1996, 170, ryc. 6. 11), kulturze dnipro-donieckiej z przełomu VI i V tys. BC (np. Nikolskoje, jama 3 – grób kilkudziesięciu osobników, przy czym niektóre kości były prze-

² Określając minimalną liczbę zmarłych antropologzy kierowali się zazwyczaj liczebnością zarejestrowanych czaszek.

³ Uwzględniono kilka najbardziej reprezentatywnych cmentarzysk i pojedynczych grobów kolektywnych TTK (Makarowicz 2010).

Ryc. 9. Struktura płci populacji zmarłych trzcinięckiego kręgu kulturowego na pięciu wybranych cmentarzyskach z pochówkami masowymi. A – Żerniki Górne, stan. 1 (Σ – 171); B – Bocheniec, stan. 2 (Σ – 33); C – Dwikozy, stan. „Nad Zieleńcem” (Σ – 28); D – Gustorzyn (Σ – 39); E – Kosin (Σ – 28); F – łącznie (Σ – 288) (wg Makarowicz 2010).

Fig. 9. Sex structure of the TCC dead at five selected cemeteries with collective burials. A – Żerniki Górne, site 1 (Σ – 171); B – Bocheniec (Σ – 33), site 2; C – Dwikozy, ‘Nad Zieleńcem’ site (Σ – 28); D – Gustorzyn (Σ – 39); E – Kosin (Σ – 28); F – total (Σ – 288) (acc. to Makarowicz 2010).

Ryc. 10. Przykłady grobów zbiorowych z neolitu i epoki brązu w Europie Środkowej: A – Nordhausen, Niemcy. 1 – grocik, 2 – naczynie, 3 – kości psa, 4 – kamienie, 5 – kości ludzkie; B – Skoczka. 1 – kamienie, 2 – kości ludzkie, 3 – przepalone kości ludzkie, 4 – kości zwierzęce, 5 – sztyl, 6 – krzemień, 7 – bursztyn, 8 – ceramika, 9 – węgiel, 10 – ziemia ze spalenizną; C – Haarup, Dania; D – Pikutkowo, stan. 6; E – Bożejewice, stan. 8; F, G – Quenstedt, Niemcy; H – Milejowice; I – Strzelce; J – Crottes in Roaix, Francja; K – Cuiry-lès-Chaudardes, Francja; L – Wassenaar, Holandia (wg Makarowicz 2010).

Fig. 10. Examples of collective graves from the Neolithic and the Bronze Age in Central Europe: A – Nordhausen. 1 – arrowhead, 2 – vessel, 3 – dog bones, 4 – stones, 5 – human bones; B – Skoczka. 1 – stones, 2 – human bones, 3 – burnt human bones, 4 – animal bones, 5 – chisel, 6 – flint, 7 – amber, 8 – pottery, 9 – charcoal, 10 – sintered soil; C – Janderup, Denmark; D – Pikutkowo, site 6; E – Bożejewice, site 8; F, G – Quenstedt, Germany; H – Milejowice; I – Strzelce; J – Crottes in Roaix, France; K – Le Champ Tortu in Cuiry-lès-Chaudardes, France; L – Wassenaar, the Netherlands (acc. to Makarowicz 2010).

palone – Whittle 1996, 132, ryc. 5. 5, czy też słynne cmentarzysko „rzędowe” w Mariupolu nad Morzem Azowskim – Kotova 2005) i kulturze Średniej Stogi rozwijającej się od połowy V tys. BC w międzyrzeczu dolnego Dniepru i dolnego Donu oraz na obszarach przylegających – Telegin 1975; Rassamakin 1997). Znanie są też z wczesnolendzielskiego cmentarzyska w Aszód na Węgrzech (Whittle 1996, 192).

Na Kaukazie groby zbiorowe występują już w połowie IV tys. BC (w systematyce kaukaskiej – wczesna epoka brązu): w kulturze kuro-arakskiej, np. w Urbnisi (Munčeev 1994, 34n., 35, tabl. 11: 8) oraz w skrzyniowych grobach i kurhanach ludności kultury majkopskiej (Munčeev 1994, 180; Chochorowski 1999). Bardzo częste są w kulturze dolmenowej Zachodniego Kaukazu, gdzie występują w miejscowości Bagovskaja w basenie Kizinki, Vierchniej Ešerze czy też Sołonikach (Markovin 1994, 226–253 i tabl. 67: 1, 3, 4, 7) oraz w epoce brązu na terenie Dagestanu w północno-wschodniej części Kaukazu, np. na cmentarzysku Gentał (Markovin 1994, tabl. 99: a–g).

Groby zbiorowe były charakterystyczne dla „egalitarnych” społeczności neolitycznych. Więcej miejsca warto poświęcić zagadnieniu związków „trzcinickiego” rytuału kolektywnego chowania zmarłych z obrzędowością „megalityczną” z uwagi na jej kluczową, jak sądzę, rolę w zrozumieniu istoty tego rytu funeralnego.

Wiele przesłanek wskazuje, iż zwyczaj składania zmarłych w grobach zbiorowych przez społeczności TTK ma metrykę neolityczną, a ściślej – związaną z ludnością wznoszącą i użytkującą różnego typu obiekty megalityczne, począwszy od wczesnoneolitycznych *causewayed enclosures*, poprzez środkowo- i późnoneolityczne groby galeriowe, korytarzowe, dolmenowe oraz innego rodzaju konstrukcje budowane przy użyciu kamienia, drewna i ziemi. Kolektywny rytuał grzebalny występuje w całej niemal Europie, szczególnie w zachodniej i północnej części, ale także w rejonie Morza Śródziemnego i Europie Centralnej: od atlantyckich wybrzeży Portugalii i Hiszpanii, przez Irlandię, Wielką Brytanię, Francję, Holandię, Belgię, Niemcy, Szwajcarię, Włochy, po kraje skandynawskie i Polskę.

Bardzo często zwyczaj ów praktykowały społeczności kultury pucharów lejkowatych (KPL) i kultury amfor kulistych (KAK). W długich grobowcach i innych „pucharowych” bądź „walternienbursko-bernburskich” konstrukcjach megalitycznych rejestrowano od kilku (np. Karmanowice, stan. 35, grób I, Sandomierszczyzna – Nogaj-Chachaj 1991) do kilkudziesięciu zmarłych (np. 90 osób w Niederbösa, Tyryngia – Müller 2001) lub nawet kilkaset osób, jak w przypadku obiektu późnej KPL/kultury walter-

nienbursko-bernburskiej z Nordhausen w Niemczech Środkowych (ryc. 10: A). Mimo wyraźnej tendencji do „indywidualizacji śmierci” już w V fazie rozwoju KPL (TRB MES V) w międzyrzeczu Łaby i Soławy, groby kolektywne występują w tym rejonie do końca neolitu (Müller 2003, 9). Siedemnaście osób pochowano w zbiorowym grobie z IV (zbadenizowanej) fazy rozwoju KPL w Bronocicach (Kruk, Milisauskas 1999, 172). W kamiennych cystach KAK rejestrowane są szczątki od kilku do kilkudziesięciu osobników, np. w miejscowościach: Skoczka (ryc. 10: B) i Kuczyna na Kujawach, Chodzież w Wielkopolsce, Sandomierz i Złota w południowo-wschodniej Polsce, Krasnosielskoje na Białorusi, Zauschitz w Niemczech (Wiślański 1966; Szmyt 1996; Nagel 1985, 21–24) czy też Słobidka nad rzeką Dzurin, lewym dopływem Dniestru na Ukrainie (Olijnik, Maleev 2003, 217n.).

W KPL, kulturze baalberskiej, Salzmünde i bernburskiej, a zwłaszcza w KAK, zbiorowym pochówkom ludzi towarzyszyły również różne zwierzęta (Wiślański 1966; Szmyt 1996; Whittle 1996). Zwyczaj ów kontynuują społeczności TTK (Górski 2008; Makarowicz 2010, 253–262). Groby masowe są bardzo częste w południowej Anglii, począwszy od wczesnego neolitu aż po przełom neolitu i epoki brązu. We wczesnoneolitycznym obiekcie typu *enclosure* w Windmill Hill (Wiltshire, południowa Anglia) odnotowano pochówki grupujący kilka kompletnych szkieletów dzieci oraz zdekompletowane szczątki dorosłych i dzieci. Liczne neolityczne groby korytarzowe, galeriowe i dolmenowe w Irlandii, Szkocji, Anglii, Bretonii, południowo-wschodniej Hiszpanii i centralno-południowej Portugalii, a także kamienne cysty i inne konstrukcje quasimegalityczne, zawierają w komorach przemieszczone, kompletne i zdekompletowane szczątki kostne kilkunastu – kilkudziesięciu osobników: kobiet, mężczyzn i dzieci (Krzak 1994; Rojo Guerra, Kunst 2002). W niektórych grobowcach megalitycznych w ciągu kilkuset lat pochowano nawet 300 osób na kilku poziomach, czego przykładem jest Le Chaussée-Tirancourt we Francji (Leclerc, Masset 2006).

Groby zbiorowe pojawiały się także w ugrupowaniach, które powszechnie uważa się za zindywidualizowane, rangowane i zhierarchizowane, takich jak kultura grobów jednostkowych (KGJ), np. w jütlandzkich *stone packing graves* z Gjerrild, Haarup i Janderup (ryc. 10: C – Hübner 2005, 502, Abb. 363; 585, Abb. 434; 634, Abb. 456) i KCSZ, m.in. Pikutkowo, stan. 6 i Bożejewice, stan. 28, na Kujawach (ryc. 10: D – Niesiołowska 1966; Pospieszny 2009, 54–59) czy Slany w Czechach (Turek 2001, 729n; Turek, Černý 2001, 603). W Małopolsce odnotowano 31 grobów zbiorowych (wyłącznie płaskich) ostatniej z wymienionych jednostek kultu-

rowych (Włodarczak 2006, 64n., tab. 18), przy czym najczęściej występowały pochówki parzyste, rzadziej potrójne, a w jednym przypadku poczwórny. W grobach „sznurowych” spotykany jest też układ antytetyczny (waletowy), w którym zmarli leżeli nogami ku sobie, jak w Zernikach Górnych, stan. 1, groby 78 i 130 (Kempisty 1978, ryc. 87; Włodarczak 2006, tabl. LXXXVI; LC).

Pochówki masowe odkryto na cmentarzyskach we wczesnym etapie rozwoju Pucharów Dzwonowatych (PDZ), m.in. w Atalayuela w Portugalii, gdzie udokumentowano grób z 80 osobnikami (Harrison 1988), a także w Angoncillo (Harrison 1980, 146), El Tommilar, Don Olmedo⁴ i na kilkanastu innych stanowiskach w Hiszpanii (Harrison 1980; Harrison, Mederos Martín 2001, 119n.), Francji (Salanowa 2001, 99; Chambon 2004) i innych krajach, w których występował ów fenomen, zwłaszcza w prowincji południowej wg Richarda J. Harrisona (1980). Kolektywne chowanie zmarłych było częste w późnym neolicie na terenie Francji, przy czym podkreśla się, że we wcześniejszych grobach megalitycznych składano zazwyczaj większą liczbę osobników, a układ zwłok był bardziej chaotyczny w porównaniu z grobami zbiorowymi PDZ, określonymi jako zindywidualizowane (rodzinne), w których każdy zmarły miał swoje wyraźne miejsce (Chamboux 2004).

Omaiwany typ obrzędowości rzadziej rejestrowano w kulturach z wczesnej epoki brązu: kulturze unietyckiej – KU, np. w Bożejewice na Kujawach (faza protounietycka; ryc. 10: E – Koško 1991)⁵, Quenstedt⁶ w Niemczech Środkowych (dwa groby ze zmarłymi w układzie antypodalnym z fazy klasycznej; ryc. 10: F i G – Behrens, Schrötter 1971; Müller 1999), Březno w Czechach czy też Milejowice, stan. 19, grób 1/99, na Dolnym Śląsku (układ antypodalny zmarłych; ryc. 10: H – Kopiasz 2003). Występuje w grupie (kulturze) nitrzańskiej, np. na cmentarzysku w Branč, gdzie w grobie 11 odkryto pięć osób w układzie antytetycznym (Vladár 1973, 14n., obr. 7), w grupie nowocerekwiańskiej, łączącej cechy kultury madziarowskiej i wietrzowskiej, m.in. w Kietrzu i Nowej Cerekwi na Śląsku (Szybowicz 1985, ryc. 2–5) oraz kulturze iwieńskiej, np. w Strzelcach (ryc. 10: I) i Łojewie, stan. 4, na Kujawach (Wiślański 1959; Koško 1993; Makarowicz 1998, 265–267). Kolektywny rytuał pogrzebowy

kontynuowano także w epoce brązu w wielu innych rejonach Europy, na zachodzie i południu, zwłaszcza na Półwyspie Iberyjskim (Mathers 1994; Harrison 1994, 86), w Portugalii, Włoszech (Barfield 1994), Francji (Gasco 1994, 125), na Malcie i innych wyspach Morza Śródziemnego (Malone, Stoddart, Whitehouse 1994, 186–188), wykorzystując niekiedy starsze założenia megalityczne, aż do końca II tys. BC, a nawet w I tys. BC (Mathers, Stoddart 1994). We wzmiankowanych strefach Europy znane są też groby, w których szkielety zmarłych złożono antypodalnie, podobnie jak w rytuale „trzciniackim” (Malone, Stoddart, Whitehouse 1994, Fig. 6.15; Chambon 2004, Fig. 4). Wraz z upływem czasu w grobach megalitycznych na terenie Francji obserwuje się tendencję do pewnego uporządkowania – z grupowych wielopochówkowych układów „chaotycznych” w późnym neolicie do bardziej zindywidualizowanych, być może rodzinnych, u progu epoki brązu (ryc. 10: J i K – Chambon 2004, 75).

Ów rodzaj obrzędowości grzebalnej, obecny na przestrzeni co najmniej kilku tysiącleci, nie był więc „wynalazkiem” ludności TKK. Wyjaśnienia wymaga jednak dominacja (restauracja?) tego zwyczaju wśród społeczności „trzciniackich” po okresie przeobrażenia obrzędowości zindywidualizowanej u schyłku neolitu i we wczesnej epoce brązu.

Wspólnym rysem analizowanych przykładów charakteryzowanego rytuału funeralnego było zbiorowe chowanie zmarłych, najczęściej sukcesywne składanie ich przez dłuższy okres. Niekiedy tylko (efekt działań zbrojnych, zarazy i innych drastycznych zdarzeń losowych) był to akt jednorazowy, co obserwujemy np. w grobie zbiorowym ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej z Talhaim w dolinie Neckaru (Whittle 1996), pochówku kolektywnym z pogranicza wczesnej i środkowej epoki brązu w Wassenaar, Holandia (ryc. 10: L – Louwe Kooijmans 1993), grobie 36 społeczności KPL z Bronocic IV (Kruk, Milisauskas 1999). Kolejną istotną cechą było grzebanie w grobie osobników dorosłych obojga płci oraz dzieci, przy ich względnej równowadze. Brak dysproporcji w tym względzie może świadczyć o egalitaryzmie hołdujących mu wspólnot, realizowanym m.in. przez powszechne prawo dostępu do pochówku. Ów rys potwierdza praktyczny brak osobników wyróżniających się układem zwłok, pochowanych w superpozycji względem innych osób⁷ i rzadkie wyposażenie zmarłych w wyroby prestiżowe. W omawianej obrzędowości zmarłych, na których nie dokonano żadnych zabiegów, chowano z osobnikami, których członki zdekompletowano w różnym stopniu, osobnicy złożeni w porządku anatomicznym

⁴ W El Tommilar i Don Olmedo pochówki takie udokumentowano w jamach osadowych (Harrison, Mederos Martín 2001, 119).

⁵ Cmentarzysko w Bożejewicach jest datowane na okres 2150–2100 BC (Koško 1991).

⁶ Grób 30 z tej miejscowości, zawierający szczątki trzech osobników, datowano radiowęglowo na okres 2040–1880 BC, tj. na najbardziej „zindywidualizowaną” fazę klasyczną KU, grób 34 natomiast na okres 2300–2030 BC (Müller 1998, 121).

⁷ Rzadkie takie wypadki są raczej efektem przesuwania zwłok.

znalezli się w grobie ze zmarłymi złożonymi nieanatomicznie. Efektem działania ognia było nadpalanie ciał (por. dla obrzędowości megalitycznej – Bradley 1998, 52). W pochówkach masowych, po kolejnym pogrzebie, przesuwano szczątki wcześniej zmarłych w celu zdeponowania następnych. Pierwotnie zmarłych chowano w pozycji skurczonej na boku, z rękami uniesionymi w pobliżu twarzy i nogami zgiętymi w kolanach. W rytuale „trzciniackim”, ale także w obrzędowości innych ugrupowań kulturowych, składano ich antypodalnie (antytetycznie, waletowo): czaszkami w węższych końcach komór grobowych, a kośćmi długimi w stronę ich wnętrza. W TTK pośmiertne wyposażenie zmarłych było zazwyczaj ubogie, składało się z niewielu naczyń, wyrobów krzemiennych oraz ozdób z kości, miedzi, brązu, rzadko natomiast wkładano do grobów (głównie w kurhanach) broń i narzędzia wykonane z metalu oraz ozdoby ze złota, bursztynu, szkła. Powszechnie występują – szczególnie w grobach podkurhanowych – ślady obrzędów pogrzebowych (stypa – tryzna: ceremonialne spożywanie posiłku i zapewne libacja, połączona z rytualnym niszczeniem różnych przedmiotów, w tym naczyń, w których pito alkohol, oraz palenie ognisk). W nielicznych wypadkach, zwłaszcza w grobach zawierających mniejszą liczbę zmarłych, możliwe było przypisanie zdeponowanego przedmiotu konkretnemu osobnikowi. W większości analizowanych przypadków dary grobowe były jednak „anonimowe”, ponadto nie otrzymywali ich wszyscy pochowani. Wkładano je do grobu bądź bez ścisłego adresata (adresatów), często przesuwano, podobnie jak szczątki poprzednich zmarłych, nie dbając specjalnie o ich pierwotną lokalizację i przypisanie konkretnej osobie (Makarowicz 2003; 2010).

W literaturze przedmiotu poruszającej zagadnienie masowych pochówków w neolicie (np. Whittle 1996) i epoce brązu (np. Harding 2000), a także dotyczącej TTK (Jażdżewski 1948; Gardawski 1959; Chomentowska 1964; Dąbrowski, Kempisty 1978; Berezanska 1972; 1985; Miśkiewicz 1978; Włodarczak 1998; Makarowicz 2000c; 2003; 2010; Florek, Taras 2003; Ignaczak, Makarowicz 2008), wypukła się więź grobów kolektywnych ze szczególną czcią dla przodków, ich rodowy i egalitarny charakter. Podkreśla się ideę tej formy grobu jako swobodnego „domu zmarłych”, a także nagminną „depersonalizację” wyposażenia pochowanych osób (Makarowicz 2003, 145; 2010, 270).

Wydaje się, iż istotą pochówków zbiorowych w kręgu trzciniackim było ukazanie zmarłych nie jako indywidualów, lecz jako członków określonej grupy krewniczej (pochodzeniowej): lineażu, ewentualnie rodu, a także rodziny podstawowej, rdzen-

nej, względnie poszerzonej (Szyrkiewicz 1987, 317; 1992, 146n.; Rysiewska 1996, 30n.; Makarowicz 2010, 293n.). U wielu osobników pogrzebanych wspólnie w grobach kolektywnych stwierdzono obecność pewnych anatomicznych cech (np. wysoka częstotliwość występowania kości wstawkowych szwu węglowego, charakterystyczne ukształtowanie podpórki skokowej w kości piętowej) sugerujących ich pokrewieństwo (Szczepanek 2001). Zagadnienie weryfikacji tej hipotezy będzie jednym z priorytetów projektowanych w przyszłości badań DNA.

„Trzciniacki” rytuał wielopochówkowy nie artykułował jakiegokolwiek szczególnej pozycji zmarłego, jego statusu, bogactwa, prestiżu, jakim się cieszył w społeczności, wieku, a nawet płci. Nie były to zatem najistotniejsze przymioty dla omawianych społeczności. Ważna była natomiast idea wspólnotowości – wartość zbiorowości, jej ciągłość spajana tradycją wspólnego pochodzenia od biologicznego lub (zapewne częściej) mitycznego przodka – protoplasty rodu lub lineażu. Mówiąc językiem współczesnej ekonomii politycznej, uznawaną wartością był kolektyw, grupa a nie jednostka i jej osobiste walory, o ile nie były użyte do budowania prestiżu i wielkości grupy. Statusu zmarłych nie waloryzowano personalnie, lecz w relacji do określonej grupy krewniczej: lineażu lub rodu (Wason 1994, 89n.). Nawet po śmierci pozostawali oni członkami grupy pochodzeniowej, ich status i prestiż był związany nie tyle z osobistymi przymiotami i przedmiotami, które niekiedy otrzymywali na drogę „w zaświaty”, ile z pozycją w ramach skomplikowanego systemu pokrewieństwa. Faktycznie więc to grupy były rangowane, a nie jednostki. Status poszczególnych osób zależał od genealogicznego dystansu do „ustanowionego” przodka (Braithwaite 1984, 101), a nie od posiadania i ukazywania przedmiotów prestiżowych. Te ostatnie spotyka się w grobach zbiorowych (zwłaszcza beznasypowych) kompleksu trzciniackiego stosunkowo rzadko (Makarowicz 2010, 295–322).

Wzrost liczby pochówków kolektywnych w TTK w porównaniu z wcześniejszym okresem epoki brązu może sugerować powstanie dominujących lineażu i rodów (por. Whittle 1996, 261). Wiara w przodków, antenatów-protoplastów owych grup społecznych, dostarczała ideologicznego i nadprzyrodzonego uzasadnienia ich pozycji wśród rywalizujących grup. Pochówek zbiorowy nie wyrażał tylko abstrakcyjnej idei – wiary w przodka (przodków). Poprzez dokładanie kolejnych zmarłych według określonego klucza „krewniczego” ustalano stałą więź między przeszłością (idealizowaną, zawsze wielką) a teraźniejszością. Ważna była ciągłość międzypokoleniowa, pochodzenie, genealogia, tradycja – wartości

uzasadniające status danej grupy: rodziny, lineażu, dopiero potem pozycję jednostki w grupie. Być może specyficzny – antypodalny – układ zmarłych w grobach zbiorowych był związany z ich usytuowaniem w ramach linii pokrewieństwa w konkretnym lineażu (Makarowicz 2010, 293n.).

GROBY ZBIOROWE JAKO DOMY ZMARŁYCH

Grób zbiorowy zwykle uznaje się za dom zmarłych (*Tottenhütte*, *mortuary house*), często zmarłych przodków. Obiektem takim określa się każdą celowo zbudowaną konstrukcję, podobną w wielu elementach do normalnego domu mieszkalnego, w której chowa się zmarłych. Zagadnienie to zostało niedawno obszernie omówione (Florek, Taras 2003; Bątor 2006), stąd ograniczę się do ogólnej charakterystyki.

W literaturze spotyka się co najmniej dwie koncepcje domów zmarłych. Według pierwszej z nich były to szczególne formy grobów: wolno stojące lub też będące elementem większego układu funkcjonalnego, np. megalitu. Za taki obiekt uważa się zwłaszcza grób z zadaszeniem wspartym na czterech słupach, posadowionych niekiedy na kamiennym fundamencie – bruku (np. Glasow – Sommerfeld 1997). Była to więc konstrukcja drewniana, kamienna lub zbudowana z obu surowców, wzmocniona niekiedy dodatkowo polepą lub gliną. Jako domy zmarłych interpretuje się wielopochówkowe komory obiektów megalitycznych: długich grobowców ziemnych, korytarzowych, galeriowych, dolmenów (Damm 1991; Krzak 1994). Za *mortuary houses* uważane są prostokątne obiekty o konstrukcji kamiennej z przedsionkami, zidentyfikowane w duńskiej KPL (np. Tustrup i Herrup – Becker 1973, 75–79, Fig. 1–3). W brytyjskich, francuskich czy niemieckich obiektach megalitycznych zmarłych składano w różnych konfiguracjach: osobnicy byli chowani razem lub też zgodnie z wiekiem, płcią; często też grupowano tylko niektóre części ich ciał (Krzak 1994, 105n.; Bradley 1998, 53; Gibson 2004, 174). Kości zmarłych nie tylko sortowano w ramach jednego obiektu, lecz także przenoszono do innej komory lub grobu (Gibson 2004, 174). Zwyczaj przemieszczania – cyrkulacji kości był obecny na Wyspach Brytyjskich także we wczesnej epoce brązu, również w grobach ciałałpalnych (Brück 2009). Zmarłych składano sukcesywnie, jednak zazwyczaj tylko kilka razy w ciągu pierwszych stuleci od zbudowania megalitu (Damm 1991, 44), a więc na pewno nie po śmierci każdego osobnika. Dom zmarłych był jednocześnie domem ich przodków. W nim i wokół niego odbywały się zapewne rytuały związane

z afirmacją zasad gwarantujących reprodukcję społeczną (Garwood 1991).

W drugiej koncepcji charakteryzowane obiekty postrzega się jako rytualne miejsca, w których składano zmarłych przed finalnym pogrzebem (np. Becker 1973, 76n.; por. Damm 1991, 48). Uważano je więc za swoiste ossuaria, w których gromadzono szczątki wielu zmarłych (Midgley 1992, 445; Veit 1993). W późnym neolicie, w tzw. *stone packing graves*, związanych z końcowym etapem rozwoju KPL w Danii, dom zmarłych zajmował wydzieloną część korytarza grobowego. Znajdował się na końcu dwóch równolegle usytuowanych grobów, na zachód lub południowy zachód od nich. Zwykle miał z nimi wspólne przykrycie kamienne lub drewniane (Damm 1991, 47). Często też to w nim, a nie w grobach deponowano wyposażenie zmarłych. Wolno stojące groby tego typu, zwane także murowanymi lub wanienkowatymi, budowały społeczności północnych enklaw KU (Zich 1996; Kadrow 2001, 133), np. w Śmiardowie Krajeńskim, stan. 6, lub Skrzatuszu (Schäfer 1987; Bokiniec, Czebreszuk 1993; Makarowicz 2005), czy też kręgu kultur blachowych (*Blechkreiskulturen*), w grupach Singen, Adlerberg i Neckar (Ruckdeschel 1978, Krause 1988; Kadrow 2001, 133).

Domy zmarłych wznosiły społeczności KGJ w Europie Północnej (por. lista obiektów wymieniona przez Hübner 2005, 552–556). Szczególnie interesujący pod względem konstrukcyjnym był grób udokumentowany w Hjordaer na Jutlandii, usytuowany na osi NE–SW, otoczony przez symetrycznie umieszczone słupy, wzmocnione kamieniami (Hübner 2005, 555, Abb. 411). Podkreślić trzeba, iż wiele (większość?) z omawianych obiektów było grobami zbiorowymi. W Turinge, w prowincji Södermanland (Szwecja), odkryto relikty takiej konstrukcji, należącej do kultury toporów bojowych (KTB), datowanej na około 2300 BC (Taffinder 2005). Dom o konstrukcji słupowej (20 słupów posadowionych w rowku fundamentowym) zawierał spalone szczątki ośmiu osób: kobiet, mężczyzn i dzieci oraz przepalone kości owcy/kozy. Często domy zmarłych rejestrowano pod nasypami kurhanów, np. w Etteln (Westfalia), Grünhof-Tesperhude (Dolna Saksonia) czy Tuterfout-Halve Mijl (Holandia). W kurhanie 24 w Etteln odkryto relikty prostokątnego budynku wzniesionego na słupach, zawierającego drewnianą trumnę, który spalono przed usypaniem kopca (Harding 2000, 89).

Konstrukcje słupowe, na których wspierał się drewniany dach nakrywający jamę grobową, rejestrowano w różnych strefach Europy (Bątor 1999; 2006). Struktury takie występowały często w centralnych częściach rozległych cmentarzysk: np. kul-

tury (grupy) nitrzańskiej w Ludanicach i Branč, czy też KU (faza protounietycka) w miejscowości Moravská Nová Ves (Bátora 1999, 32, Abb. 33 i 34; 33, Abb. 35). Cytowany autor przytacza też przykłady omawianych obiektów z kultur wcześniejszych: balberskiej (Wallwitz, Schalkenburg), KCSZ (Burk i Bootendorf) w Niemczech, majkopskiej z rejonu Kubania (np. Majkop), jamowej z terenów Rosji (np. Popov) i Rumunii (Gurbanesti), a także późniejszych: kultury mogiłowej (Rościszowice i Mikowice) i łużyckiej (Kietrz) z terenów Śląska i Wielkopolski, oraz grupy Sógel z epoki brązu (m.in. Drouwe, Vries, Gasteren, Landermarke, Bergsham, Vredenhaim, Drenthe, Emerlov, Westerbork – Bátora 1999, 22–31, oraz Abb. 23–32).

Domy zmarłych wznosiły również społeczności innych kontynentów. Spotykamy je w Azji (Krzak 2001). Były częstym elementem obrzędowości grzebalnej Indian Ameryki Północnej, np. u plemion Tligilit chowano w nich wodzów klanowych, spalając dom wraz ze zmarłym (Emmons 1991, 270–278). Można więc powiedzieć, że były trwałym elementem obrzędowości różnych społeczności pradziejowych i historycznych.

WNIOSKI

Z powyższego przeglądu wynika, iż groby zbiorowe, interpretowane najczęściej jako domy zmarłych (przodków) wznoszono niemal w całej Europie, incydentalnie już w mezolicie. Normą stały się we wczesnej fazie środkowego neolitu, w kulturach „megalitycznych” Europy Północno-Zachodniej. Występowały także w neolicie i epoce brązu na innych kontynentach. Gromadzenie szczątków zmarłych w kolejnych generacjach osobników w jednym grobie było więc zwyczajem powszechnym. W pradziejach ów zwyczaj charakteryzował zwłaszcza egalitarne społeczności megalityczne. Omawiany rytuał pogrzebowy przetrwał okres dominacji wczesnobrą-

zowego indywidualizmu. W Europie Centralnej był obecny – choć w formie mniejszościowej – nawet w tak zindywidualizowanych kulturach jak KCSZ, PDZ, KU, czy kultura Otomani/Füzesabony. Najpewniejszym źródłem genezy rozpatrywanej obrzędowości grzebalnej w TKK były tradycje schyłkowoneolitycznych społeczności KAK (zależności genetyczne?: groby masowe, dekompozycja zwłok, układy nieanatomiczne, domy zmarłych) i KCSZ (kurhany, domy zmarłych, tryzna), zasiedlających obszary wchodzące następnie w skład ekumeny kręgu trzcienieckiego.

Na koniec warto zadać pytanie: dlaczego w TKK doszło do swoistego „odrodzenia się” rytu pogrzebowego, którego dominującym rysem było kolektywne chowanie zmarłych? Odpowiedzi na nie należy szukać, odwołując się do krewniaczej (lineażowej) konstrukcji społecznej wspólnot „trzcienieckich”, do ich tradycjonalizmu głęboko zakorzenionego w postneolitycznym (postmegalitycznym) życiu rytualnym. Łatwiej zrozumieć transmisję charakteryzowanego wzorca zachowań kulturowych i jego żywotność w różnych środowiskach jeśli przyjmiemy, że pewne struktury myślowo-mentalnościowe, wyrażające się m.in. w określonej zmitologizowanej obrzędowości, są bardziej trwałe niż ich pierwotni biologiczni nosiciele. Przekazywane i praktykowane z pokolenia na pokolenie nie zanikają nawet wówczas, gdy stykają się z nowymi, dominującymi wzorcami społecznymi, modami, ideologiami i wierzeniami. Wydaje się, iż zbiorowe grzebanie zmarłych, układy nieanatomiczne, obecność pochówków cząstkowych, przemieszczanie („manipulowanie”) kości, ich nadpalanie, a także zbieżności konstrukcyjne grobów, są jednym z mocniejszych dowodów uwiarygodniających hipotezę o transformacji części społeczności KAK w kierunku modelu życia reprezentowanego przez ugrupowania TKK. Nie była to oczywiście jedyna „składowa” konstytuująca tę rozległą wspólnotę komunikatywną, być może jednak najważniejsza.

LITERATURA

- Barfield L. 1994. The Bronze Age of Northern Italy: Recent Work and Social Interpretation. W: C. Mathers and S. Stoddart (red.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield, 129–144.
- Bátora J. 1999. Gräber mit Totenhäusern auf frühbronzezeitlichen Gräberfeldern in der Slowakei (Beitrag zu Kulturverbindungen zwischen Mittel-, West- und Osteuropa). *Praehistorische Zeitschrift* 74, 1–57.
- Bátora J. 2006. *Štúdie ku komunikácii medzi Strednou a Východnou Európou v dobe bronzovej*. Bratislava.
- Becker C. J. 1973. Problems of the megalithic “mortuary houses” in Denmark. W: G. Daniel, P. Kjaerum (red.), *Megalithic graves and ritual*. København, 75–79.
- Behrens H., Schrötter R. 1971. Eine frühbronzezeitliche Gräbergruppe von Quenstedt, Kr. Hettstedt. W: H. Kaufmann, K. Simon (red.), *Beiträge Ur- u. Frühgeschichte* 1, 169–183.
- Berezanskaja S. S. 1972. *Srednij period bronzovogo veka v severnoj Ukraine*. Kiev.
- Berezanskaja S. S. 1985. *Vostočnatšineckaja kul'tura. Arheologija Ukrainskoj SSR, tom 1. Pervobytna arheologija*. Kiev, 437–445.

- Berezanskaja S. S. *et al.* Berezanskaja S. S., Goško T. J., Samoljuk V. O. 2004. Kolektivne pohovannja tšinekoj kul'turi na r. Goryn'. *Arheologija* 1, 111–125.
- Bokinić A., Czebreszuk J. 1993. Śmiardowo i Skrzatusz na nowo odkryte, czyli: czy wyważone drzwi były otwarte? *Archeologia Polski* 38, 123–136.
- Bradley R. 1998. *Passage in Arms*. London.
- Braithwaite M. 1984. Ritual and prestige in the prehistory of Wessex c. 2200–1400 BC: A new dimension to the archaeological evidence. W: D. Miller, Ch. Tilley (red.), *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, 93–110.
- Brück J. 2009. Women, Dead and Social Change in the British Bronze Age. *Norwegian Archaeological Report* 42/1, 1–23.
- Chambon F. 2004. Collective graves in France during the Bell Beaker phenomenon. W: M. Besse, J. Desideri (red.), *Graves and Funerary Rituals during the Late Neolithic and the Early Bronze Age in Europe (2700–2000 BC)*(= *British Archaeological Report. International Series* 1284). Oxford, 69–78.
- Chomentowska B. 1964. Masowy grób kultury trzcinieckiej w Kosinie, pow. Kraśnik. *Światowit* 24, 237–251.
- Damm Ch. 1991. *Continuity and Change. An Analysis of Social and Material Patterns in the Danish Neolithic*. Cambridge.
- Dąbrowski J. 1972. *Powiązanie ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław.
- Emmons G. T. 1991. *The Tlingit Indians*. Seattle–London–New York.
- Florek M. 2009. Synchroniczność czy asynchroniczność przemian kulturowych? Uwagi o schyłku kultury trzcinieckiej na Wyżynie Sandomierskiej i terenach sąsiednich. W: H. Taras, A. Zakościelna (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*. Lublin, 209–222.
- Florek M., Taras H. 2003. *Dacharzów. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej*. Lublin.
- Gardawski A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne* 5, 7–189.
- Garwood P. 1991. Ritual Tradition and the Reconstruction of Society. W: P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates, J. Toms (red.), *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion*. Oxford, 10–30.
- Gašaj D. 2002. Osady warowne i życie gospodarcze. W: J. Gancarski (red.), *Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony*. Krosno–Warszawa, 21–51.
- Gasco J. 1994. Development and Decline in the Bronze Age of Southern France: Languedoc and Provence. W: C. Mathers and S. Stoddart (red.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield, 99–128.
- Gibson A. 2004. Burials and Beakers: seeing beneath the veneer in the late Neolithic Britain. W: J. Czebreszuk (red.), *Similar but Different. Bell Beakers in Europe*. Poznań, 173–192.
- Górski J. 2008. Pochówki zwierząt i depozyty zwierzęce w kulturze trzcinieckiej (wstęp do problematyki). W: J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szymt (red.), *Na pograniczu światów. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. Poznań, 105–114.
- Górski J., Jarosz P. 2006. Cemetery of the Corded Ware and Trzciniec Cultures in Gabułów. *Sprawozdania Archeologiczne* 58, 401–451.
- Górski J., Lysenko S., Makarowicz P. 2003. Radiocarbon Chronology of the Trzciniec Cultural Circle Between the Vistula and Dnieper Basins. W: A. Koško, V. I. Klochko (red.), *The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC* (= *Baltic-Pontic Studies* 12). Poznań, 253–306.
- Górski J., Makarowicz P. 2007. Interakcje kulturowe między zachodnim i południowo-wschodnim (pontyjskim) odłamek trzcinieckiego kręgu kulturowego. W: L. Bakalarska (red.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa, 148–170.
- Górski J., Makarowicz P., Wawrusiewicz A. 2011. *Osady i cmentarzyska trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, pow. łowicki, woj. łódzkie, stan. 1. Łódź* (w druku).
- Grygiel R. 1987. Z badań nad kulturą trzciniecką w rejonie Brześcia Kujawskiego. W: *Kultura trzciniecka w Polsce*. Kraków, 73–88.
- Harding A. F. 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge.
- Harrison R. J. 1980. *The Beaker Folk. Copper Age Archaeology in Western Europe*. London.
- Harrison R. J. 1988. Bell Beakers in Spain and Portugal: working with radiocarbon dates in the 3rd millennium BC. *Antiquity* 62, 465–472.
- Harrison R. J. 1994. The Bronze Age in Northern and Northeastern Spain 2000–800 BC. W: C. Mathers and S. Stoddart (red.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield, 73–97.
- Harrison R. J., Mederos Martín A. 2001. Bell Beakers and Social Complexity in Central Spain. W: F. Nicolis (red.), *Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe, Vol. 1*. Trento, 111–124.
- Hübner E. 2005. *Jungneolitische Gräber auf der Jüti-schen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur*. København.
- Makarowicz, Ignaczak M. 2008. Zbiorowy grób ludności trzcinieckiego kręgu kulturowego z Radojewic na Kujawach. W: M. Mogielnicka-Urban (red.), *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu przez przyjaciół, uczniów i kolegów z okazji siedemdziesięciolecia urodzin*. Warszawa, 65–69.
- Jażdżewski K. 1948. O zagadnieniu początków kultury łużyckiej. *Slavia Antiqua* 1, 94–151.
- Kadrow S. 2001. *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*. Kraków.

- Kadrow S., Machnikowie A. i J. 1992. *Iwanowice, stanowisko Babia Góra. Część 2. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*. Kraków.
- Kempisty A. 1967. Wyniki badań kopca I w Miernowie, pow. Pińczów. *Metodyka naukowo-techniczna badań archeologicznych i antropologicznych* (= Rozprawy Zespołu Badań na Polskim Średniowieczem UW i PW 4). Warszawa, 147–175.
- Kempisty A. 1978. *Schylek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*. Warszawa.
- Kłosińska E. 1997. *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*. Wrocław.
- Kłosińska E. 1987. Zagadnienie cmentarzysk kurhanowych kultury trzcinieckiej. *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 35–55.
- Kopiasz J. 2003. Cmentarzysko kultury bunietyckiej na stanowisku Milejowice 19, powiat Wrocław, woj. dolnośląskie. W: B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Zeszyt 3. Badania na autostradzie A4, część 2*. Wrocław, 31–59.
- Koško A. 1991. *Ze studiów nad kujawską enklawą nad-dunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej. Cmentarzysko grupy Dobre w Bożejowicach, woj. Bydgoszcz, stanowisko 8*. Poznań–Inowrocław.
- Koško A. 1993. Z badań nad udziałem tradycji kultury amfor kulistych w sferze światopoglądowo-obrzędowej społeczeństw kultury iwieńskiej. W: Różnowski (red.), *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*. Poznań–Słupsk, 215–223.
- Kotova N. 2005. Beginning of the Eneolithic in the stepes of Eastern Europe. *Sprawozdania Archeologiczne* 57, 9–37.
- Kozłowski J. K. 1999. Koniec epoki lodowcowej i adaptacje postglacjalne. *Encyklopedia historyczna świata. Tom 1. Prehistoria*. Kraków, 122–132.
- Krause R. 1988. *Die endneolithischen und frühbronzezeitlichen Grabfunde auf Nordstadterrasse von Singen am Hohentwiel*. Stuttgart.
- Kruk J., Milisauskas S. 1999. *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*. Kraków.
- Krzak Z. 1994. *Megality Europy*. Warszawa.
- Krzak Z. 2001. *Megality świata*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Leclerc J., Masset C. 2006. L'évolution de la pratique funéraire dans la sépulture collective néolithique de La chaussée-Tirancourt (Somme). *Bulletin de la Société préhistorique française* 103/1, 87–116.
- Louwe Kooijmans L. P. 1993. An Early/Middle Bronze Age multiple burial at Wassenaar, the Netherlands. *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 1–20.
- Lagodovs'ka O. 1948. Vojcehivskij mogilnik bronzovoi dobi na Volini. *Archeologija* 2, 62–77.
- Lysenko S. D. 2001. *Sredne Podnipro'v'ja za dobi piznoi bronzi*. Maszynopis pracy doktorskiej. Institut Archeologii Nacionalnoj Akademii Nauk Ukraini. Kiiv.
- Machnik J. 1979. Krąg kulturowy ceramiki sznurowej. W: W. Hensel, T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich 2. Neolit*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 337–411.
- Makarowicz P. 1998. *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000–1600 BC)*. Poznań.
- Makarowicz P. 2000a. Osadnictwo społeczności kultury iwieńskiej oraz trzcinieckiego kręgu kulturowego (2400–1400/1300 BC). W: A. Koško (red.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, Tom 3, Kujawy. Część 4. Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 BC*. Poznań, 457–550.
- Makarowicz P. 2000b. Collective Burials in the Sepulchral Ritual of the Trzciniec Cultural Circle Communities in Kujawy, Northern Poland. W: S. Kadrow (red.), *A Turning of Ages. Im Waldel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*. Kraków, 373–392.
- Makarowicz P. 2001. The Second Half of the Third and Second Millennium BC in Kujawy, Northern Poland, in the Light of 14C Determinations. W: J. Czebreszuk, J. Müller (red.), *Die absolute Chronologie in Mitteleuropa 3000–2000 v. Chr.*, (= Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 1 / Studia nad Pradziejami Europy Środkowej 1). Poznań–Bamberg, 209–270.
- Makarowicz P. 2003. The Construction of Social Structure: Bell Beakers and Trzciniec Complex in North-Eastern Part of Central Europe. *Przegląd Archeologiczny* 51, 123–158.
- Makarowicz P. 2005. Gesellschaftliche Strukturen der Glockenbecherkultur im Gebiet zwischen Weichsel und Oder. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 1, 27–58.
- Makarowicz P. 2008. Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych. W: J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt (red.), *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin*. Poznań, 333–352.
- Makarowicz P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.
- Makarowicz P., Ignaczak M. 2008. Zbiorowy grób ludności trzcinieckiego kręgu kulturowego z Radojewic na Kujawach. W: M. Mogielnicka-Urban (red.), *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu przez przyjaciół, uczniów i kolegów z okazji siedemdziesięciolecia urodzin*. Warszawa, 65–69.
- Malone C., Stoddart S. and Whitehouse R. 1994. The Bronze Age of Southern Italy, Sicily and Malta c. 2000–800 BC. W: C. Mathers and S. Stoddart (red.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield, 167–194.
- Markovin V. I. 1994. Severno-vostočnyj kavkaz v epohu bronzy. W: K. Ch. Kušnarev, V. I. Markovin (red.), *Epoka brązu Kaukazu i Serednej Azji. Rannaja i srednaja bronza Kaukaza*. Moskwa, 254–333.

- Mathers C. 1994. Goodbye to All That?: Contrasting Patterns of Change in the South-East Iberian Bronze Age c. 24/2200–600 BC. W: C. Mathers and S. Stoddart (red.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield, 21–71.
- Mathers C., Stoddart S. (red.) 1994. *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield.
- Matoga A. 1985. Wstępne wyniki badań na cmentarzysku z III–V okresu epoki brązu w Bocheńcu, woj. Kielce. *Sprawozdania Archeologiczne* 27, 81–109.
- Midgley M. 1992. *TRB culture: the first farmers of the north European plain*. Edinburgh.
- Miśkiewicz J. 1978. Kultura trzciniecka. W: A. Gardawski, J. Kowalczyk (red.), *Prahistoria ziem polskich 3. Wczesna epoka brązu*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 173–196.
- Müller J. 1999. Zur absolutchronologischen Datierung und Interpretation der Mitteldeutschen Aunjetitz-Inventare. W: J. Bátor, J. Peška (red.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und der Slowakei*. Nitra, 113–126.
- Müller J. 2001. *Soziochronologische Studien zur Jung- und Spätneolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet (4100–2700 v.Ch.)*. Rahden.
- Müller J. 2003. Economic Continuity and Political Discontinuity in Central Europe during the Third Millennium BC. W: J. Czebreszuk, M. Szmyt (red.), *The Northeast Frontier of Bell Beakers. Proceedings of the symposium held at the Adam Mickiewicz University, Poznań (Poland), May 26–29 2002 (= British Archaeological Reports. International Series 1155)*. Oxford, 3–10.
- Munčeev R. M. 1994. Majkopskaja kul'tura. W: K. Ch. Kušnarev, V. I. Markovin (red.), *Epocha brązu Kavkaza i Serednej Azji. Rannaja i srednaja bronza Kavkaza*. Moskwa, 158–225.
- Nagel E. 1985. *Die Erscheinungen der Kugelamphorenkultur im Norden der DDR*. Berlin.
- Niesiołowska E. 1966. Materiały neolityczne ze stanowiska 6 w Pikutkowie, pow. Włocławek. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 14, 79–143.
- Nogaj-Chachaj J. 1991. The stone-packed graves of the Funnel Beaker culture in Karmanowice, site 35. *Antiquity* 65, 628–639.
- Olexa L. 2002. Kult. W: J. Gancarski (red.), *Między Mykenami a Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony*. Krosno–Warszawa, 89–93.
- Olijnik V. I., Maleev J. M. 2003. Megalitična grobnica z s. Slobitkana r. Džurin. *Arheologični vidkritja v Ukrajini 2001–2002 rr.*, 217–218.
- Pospieszny Ł. 2009. *Zwyczaje pogrzebowe społeczności kultury ceramiki sznurowej w Wielkopolsce i na Kujawach*. Poznań.
- Rassamakin J. 1997. Naselenija v epohu eneolitu. W: *Dawna istorija Ukrainy*. Kiïv, 231–383.
- Rojo Guerra M. A., Kunst M. (red.). 2002. *Sobre el Significado del Fuego en los Rituales Funerarios del Neolítico*. Salamanca.
- Ruckdeschel W. 1978. *Die Frühbronzezeitlichen Gräber Südbayerns*. Bonn.
- Rysiewska T. 1996. *Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych. Cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w południowej Polsce*. Wrocław.
- Saitta D. J. 1983. On the Evolution of “Tribal” Social Networks. *American Antiquity* 48/4, 820–824.
- Schäfer K. 1987. *Die Schmirtenauer Kultur. Zur Ordnung der frühen Bronzezeit im Netze-Warhte-Raum*. *Bonner Hefte zur Vorgeschichte* 23.
- Smits E., Maat G. 1993. An Early/Middle Bronze Age common grave at Wassenaar, the Netherlands. The physical anthropological results. *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 21–28.
- Sommerfeld C. 1997. Vorbericht über die Ausgrabungen in Glasow, UeckerRandow-Kreis, Fpl. 14/15. *Beiträge zum Oder-Projekt* 2. Berlin, 7–14.
- Svešnikov I. K. 1968. Bogatye pogrebenija komarovskoj kul'tury u s. Ivan'ja rovenskoj oblasti. *Sovetskaja Archeologija* 2, 159–168.
- Swieszniak I. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski* 12/1, 39–107.
- Szczepanek A. 2001. Pochówki zbiorowe kultury trzcinieckiej z Bocheńca, stan. 2, woj. świętokrzyskie i Gustorzyna, stan. 1, woj. kujawsko-pomorskie – analiza antropologiczna. *Sprawozdania Archeologiczne* 53, 289–312.
- Szmyt M. 1996. *Společnosti kultury amfor kulistych na Kujawach*. Poznań.
- Szmyt M. 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC (= Baltic-Pontic Studies 8)*. Poznań.
- Szybowicz B. 1985. Pochówki grupy nowocerekwiańskiej. W: J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski (red.), *Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa. (= Archaeologia Interregionalis)*. Kraków–Warszawa, 93–106.
- Szynkiewicz S. 1987. Lineaż. W: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Poznań, 210–211.
- Szynkiewicz S. 1992. *Pokrewieństwo. Studium etnologiczne*. Warszawa.
- Ścibior J. M., Ścibior J. 1990. Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg. *Sprawozdania Archeologiczne* 41, 95–124.
- Šovkoplas I. G. 1952. Kurgannij mogilnik peredskivskogo času na serednomu Dniestri. *Arheologični Pam'jatki URSR* 4, 5–11.
- Sulimirski T. 1968. *Cord Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. London.
- Taffinder J. 2005. *Design för 4 000 år sedan*. www.historiska.se/historia/manadensforemal.
- Telegin D. J. 1973. *Serednjostogius'ka kultura epochi midi*. Kiïv.
- Turek J. 2001. Slaný: a Corded Ware bi-ritual collective burial in Central Bohemia. W: W. F. Nicolis (red.), *Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe, Vol. 2*. Trento, 729–732.
- Turek J., Černý V. 2001. Society, gender and sexual dimorphism of the Corded Ware and Bell Beaker populations. W: W. F. Nicolis (red.), *Bell Beakers today. Pot-*

- tery, people, culture, symbols in prehistoric Europe, Vol. 2.* Trento, 601–612.
- Veit U. 1993. Kollektivbestattung im nord- und westeuropäischen Neolithikum. *Bonner Jahrbücher* 193, 1–44.
- Vladár J. 1973. Osteuropäische und Mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slovenská Archeológia* 21, 253–357.
- Wason P. 1994. *The archaeology of rank*. Cambridge.
- Whittle A. 1996. *Europe in the Neolithic*. Cambridge.
- Wiślański T. 1959. Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach w pow. mogileńskim w latach 1952 i 1954. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 10, 1–95.
- Wiślański T. 1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Wiślański T. 1979. Dalszy rozwój ludów neolitycznych. Plemiona kultury amfor kulistych. W: W. Hensel, T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich 2. Neolit*. Wrocław, 261–299.
- Włodarczak P. 1998. Groby kultury mierzanowickiej oraz kultury trzcinieckiej z Żernik Górnych. W: A. Kośko, J. Czebreszuk (red.), „Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces. Poznań, 161–177.
- Włodarczak P. 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków.
- Ziábka L., Maryniak B. 1988. Cmentarzysko z II i przełomu II na III okres w Borku, gm. Godziesze Wielkie, woj. kaliskie (stanowisko 1). *Fontes Archaeologici Posnanienses* 36, 59–88.

Przemysław Makarowicz

Origins of the collective burials in the Trzciniec cultural circle

Summary

Trzciniec cultural circle (TCC) funerary rituals included collective graves (i.e. of more than one individual), containing inhumations and, rarely, cremations and biritual burials (Makarowicz 2010). Mass graves are recorded chiefly in the western TCC province, especially in the upper Vistula drainage and in the area bounded by the Prosna, Bzura and middle Vistula rivers (Fig. 1). Thinly scattered sepulchral sites with collective graves are found in the upland belt, covering the drainages of the upper Dniester, upper Boh, upper Styr, Horyn and Sluch rivers as far as the middle Dnieper drainage; single sites of this kind are found on the middle Seym River (Makarowicz 2010, Fig. 4.5).

A peculiar trait of the TCC funerary rite involved mass burials in which the dead were placed head to foot, with their heads against the shorter sides of the pit and legs stretched towards its middle (Fig. 2B, C; Fig. 3A, C, D; Fig. 5 and Fig. 6). Collective graves contained from two to thirty individuals. In the TCC, mass inhumations clearly dominated, although collective cremation burials (with bodies partially or completely burned) are encountered as well. The described graves (both barrow and flat ones) contained mostly inhumations, with cremation burials being less frequent. Biritual burials are known too – they include instances of partially burned skeletons. In the case of a larger number of corpses, their bone remains formed a pile which usually did not touch the walls of the grave pit (Fig. 5). The empty space between the bone pile and the grave pit walls could have been filled by a timber structure – kind of a coffin or boarding – which has rotten away. In some instances of mass burials, no outline of the grave chamber could be observed (Fig. 6).

TCC mass graves were used for a long period of time by adding new dead bodies and moving old skeletons. The size and layout of cemeteries, number of burials, monumental structures of some graves, the fact that human remains were found at different strata and that they were deposited at different times may testify to the long period of use of collective graves. It seems that the period may have lasted from several decades to a maximum of 200–300 years, hence spanning the lifetime of several to over a dozen generations, which is borne out by series of radiocarbon dates for some graves (Makarowicz 2010).

The process of laying the dead to rest must have been shorter in the case of graves containing fewer bodies.

The mortality structure of the TCC populations buried in the mass graves shows that among the dead were adults, both males and females, adolescents and children. At twenty selected cemeteries (and single graves) with collective burials, the population of the dead is dominated by adults over children and adolescents as well as individuals of indeterminate age (Fig. 7). The analysis of sex structure of the population of the dead at 16 graves of this type reveals a predominance of women and a balance between men and children including adolescents (Fig. 8; see also Fig. 9). What these data show is a relatively high percentage of children buried in collective and single graves; the percentage is much higher than in the case of the populations of other cultures from the decline Neolithic and the Early Bronze Age.

Collective tombs, usually interpreted as mortuary houses (houses of ancestors), were built almost throughout Europe as early as the Mesolithic in rare instances. In the early phase of the Middle Neolithic, in the ‘megalithic’ cultures of northwest Europe, they became standard and are found in the Neolithic and Bronze Age on other continents as well (Damm 1991; Midgley 1992; Veit 1993; Krzak 1994; 2001; Bradley 1998; Gibson 2004; Hübner 2005). Thus, the accumulation of the remains of successive generations of the dead in a single grave was a common custom. In prehistory, the custom was especially characteristic of egalitarian ‘megalithic’ societies. It survived the period of domination of Early Bronze individualism. In central Europe it was present – albeit not as a dominating custom – even in such individualized units as Corded Ware culture, Bell Beakers and Únětice culture, or the Otomani/Füzesabony culture (Bátora 1999; 2006). The most certain origin of this burial custom in the TCC was the traditions of the Late Neolithic societies of the Globular Amphora culture (genetic relation?: mass graves, body decomposition, non-anatomic body arrangements, mortuary houses) and the Corded Ware culture (barrows, mortuary houses, burial ritual), settling the areas that were later covered by the TCC oecumene (Makarowicz 2010).

Dr Przemysław Makarowicz

Instytut Prahistorii, Uniwersytet Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań
przemom@amu.edu.pl